

"Старобългарски език" е кратък граматичен очерк на класическия старобългарски език от IX до XI в., както той е отразен в българските паметници. Описани са неговите фонетични, морфологични и синтактични особености.

Книгата е учебник за студентите от висшите и полувисшите учебни заведения.

Съдържание

I. Увод

1. Възникване на старобългарския книжовен език.....	9
2. Значение на старобългарския език.....	11
3. Етнична основа и наименование на старобългарския език.....	12
4. Старобългарски паметници.....	15
5. Старобългарски азбуки.....	21

II. Фонетика

6. Състав на старобългарската звукова система.....	25
7. Гласни ъ, ь.....	26
8. Развой на ъ и ь пред ј и пред и.....	29
9. Преглас на гласните след меки съгласни.....	30
10. Гласна ъ.....	31
11. Гласна о.....	32
12. Гласна ы.....	32
13. Закон за отваряне на сричката.....	33
14. Носови гласни.....	34
15. Метатеза на групи <i>or ol – er el</i> между съгласни.....	35
16. Възникване на сонантични р и л.....	37
17. Монофтонгизация на дифтонгите.....	38
18. Епентетично н.....	39
19. Гласни в началото на думата и на сричката.....	40
20. Редуване на гласните.....	41
21. Уподобяване на гласни.....	44

22. Омекчаване (палатализация) на задноезичните съгласни к, г, х	44
23. Омекчаване на съгласните под влияние на j	46
24. Съчетания кт, гт пред предни гласни	47

III. Морфология

A. Съществителни имена

25. Род, число, падеж	48
26. Склонитбени типове	50
27. Склонение на имената със стара о jo основа	52
28. Склонение на имената със стара йо снова	57
29. Склонение на имената със стара а и ja основа	57
30. Склонение на имената със стара i основа	60
31. Склонение на имената със стара дълга йоснова	62
32. Имена със стари съгласкови основи	62
33. Склонение на имената със стара и основа	63
34. Склонение на имената със стара nt основа	64
35. Склонение на имената със стара s основа	64
36. Склонение на имената със стара r основа	65

B. Прилагателни имена

37. Типове прилагателни имена	66
38. Сравнителна степен на прилагателните	68
39. Склонение на прилагателните в сравнителна степен	70
40. Склонение на причастията	72

B. Местоимения

41. Лични местоимения и възвратио местоимение	74
42. Показателни местоимения	75
43. Въпросителни местоимения	78
44. Склонение на въ.съ	80

Г:Склонение на сложните форми

45. Склонение на сложните прилагателни	81
46. Склонение на сложните прилагателни в сравнителна степен	83
47. Склонение на сложните причастия	84

Д. Числителни имена

48. Числителни бройни	86
49. Поредни числителни	87

Е. Глагол

50. Обща характеристика	88
51. Класификация на старобългарския глагол	89
52. Преглед на глаголите от първо спрежение	91
53. Преглед на глаголите от второ спрежение	93
54. Преглед на глаголите от трето спрежение	93
55. Преглед на глаголите от четвърто спрежение	95
56. Сегашно време	96
57. Имперфект	99
58. Аорист	103
59. Повелително наклонение	108
60. Причастия	112
61. Инфинитив	115
62. Супин	116
63. Перфект	117
64. Отдавна минало време (плюсквамперфект)	117
65. Бъдеще	117
66. Бъдеще в миналото	118
67. Бъдеще предварително (футурум екзактум)	119
68. Условно наклонение	119
69. Страдателен залог	120

III. Неизменяеми форми

70. Предлози	120
71. Съюзи	125
72. Наречия	127

IV. Синтаксис

73. Съгласуване	129
74. Безлични изречения	129
75. Отрицание	130
76. Подбудителни изречения	130
77. Екзистенциални изречения	131

78. Въпросителни изречения	132
79. Подлог.....	132
80. Сказуемо	133
81. Сложни съчинени изречения	134
82. Сложни разделителни изречения.....	134
83. Сложни противопоставителни изречения.....	134
84. Сложни заключителни изречения	135
85. Сложни определителни изречения	135
86. Сложни обстоятелствени изречения.....	136
87. Употреба на падежите. Родителен падеж	137
88. Дателен падеж.....	140
89. Винителен падеж	141
90. Творителен падеж.....	142
91. Местен падеж.....	143
92. Звателен падеж	143

I. Увод

§ 1. Възникване на старобългарския книжовен език

Възникването на старобългарския книжовен език е свързано с дейността на солунските братя Константин-Кирил и Методий. Главен източник, от който черпим сведения за тая дейност, са така наречените пространни, или панонски жития на двамата братя, написани от техни съвременници, най-вероятно от някой техен ученик, който не ни е оставил името си на автор. Редица от основните данни, изложени в житията, намериха потвърждение в други исторически документи. По този начин можа да се установи, че житията на солунските братя съдържат минимален легендарен материал, характерен за съчинения от подобен род през средновековието.

Дейността на солунските братя Константин-Кирил и Методий протече през втората половина на IX в. Това бе времето, в което славяните се намираха в един много важен момент на своя обществен развой. Държавни славянски обединения съществуваха вече както сред южните, така и сред западните и източните славяни. Необходимо условие за укрепването на тези държави, които изживяваха началния етап на своята феодализация, бе тяхното християнизирание, т. е. приобщаването им към прогресивната за тогавашния исторически момент християнска култура. Всичко това обаче бе съпроводено с насаждане на чуждо политическо влияние и със заплаха от пълно заробване и унищожаване на младите славянски държави. Много рано пред такава опасност се бе изправила моравската западнославянска държава, която в течение на дълго време успоредно с постепенната своя християнизация, извършвана от представители на западната църква, бе принудена да води упоритата борба срещу немските феодали, които, като използваша настанилото се в Моравия латинонемс-

ко духовенство, се стремяха да я подчинят под своя власт. Към средата на IX в. моравският княз Ростислав (846–870) успява след продължителни борби да отблъсне заплахата за своята държава от немските феодали. За да ограничи обаче и подривната дейност на латинонемското духовенство, той се решава да се обърне за помощ към Византия, която поради своята отдалеченост от Моравия не е могла да бъде за нея политически опасна.

Както се разказва в житията на Константин-Кирил и Методий, в 862 г. в Цариград пристигат пратеници на Ростислав, които отправят молба от името на княза до византийския император да му бъдат изпратени учители, които да проповядват новата християнска религия на славянски език. Във Византия съвсем естествено се отиасят благосклонно към молбата на моравския княз. За византийците се е представял удобен случай да разпрострат своето влияние и в Централна Европа. Начело на църковната мисия застават солунските братя Константин-Кирил и Методий. Ръководна роля е играл по-младият от братята Константин-Кирил, известен със своята ученост в цяла Византия и проявил вече по блестящ начин своите качества на мисионерпропагандатор в някои византийски религиозни пратеничества в източните страни. Изборът на двамата братя е бил продиктуван и от други съображения. Те са били родом от Солун и са познавали от ранно детство говора на българските славяни, поселенията на които в това време са изпълвали цялата солунска област. Според данните на житията Константин-Кирил веднага след като получил поръченията на византийския император съставил славянска азбука и превел на първо време най-необходимите богослужбни книги, на първо място така нареченото "изборно евангелие", т. е. избрани четива от евангелието според установения ред на тяхното прочитане в християнската богослужба в течение на църковната година.

В Моравия братята прекарват три години. Това време те използват, за да подготвят свои ученици. Същевременно те продължават своята преводаческа дейност на старобългарски език.

След тригодишното си престояване в Моравия братята се отправят заедно с учениците си в Рим, за да изпросят от папата одобрение на славянската литургия и закрила срещу враждебно настроеното към тях и към тяхното славянско просветително дело немско духовенство. По пътя си те се отбиват в княжеството

на панонския княз Коцел, населено със славянско население, родствено на днешните словенци и разположено в областта между горното течение на Дунав и реките Драва и Мура. От панонските славяни днес няма следа. Братята престояват известно време в Панония и обучават там около 50 ученици, поверени им от панонския княз. В Рим те биват посрещнати радушно от папата, който одобрява славянското богослужение. Константин-Кирил се разболява в папската столица и след като приема монашество, умира в 869 г. Методий се връща заедно с учениците си отначало в Панония, а после в Моравия.

Между това политическата атмосфера в Моравия се променя коренно. Радетелят за славянска просвета и славянска култура княз Ростислав е заменен от своя племенник Светоплък, който подчинява страната отново на немското политическо влияние и взема отрицателна позиция към делото на солунските братя. Методий след един период на тежки борби с немското духовенство, които са му коствали неизлечими страдания, умира в 885 г. Със смъртта му се слага край на славянското просветно дело в Моравия. Тежка съдба сполетява и учениците на солунските братя. Едни от тях биват продадени като роби, а други биват прогонени от страната. Група от по-видните Кирило-Методиеви ученици се отправят в България, где то са им били създадени благоприятни условия за книжовна дейност. Основаната от тях старобългарска книжнина преживява буен разцвет по времето на цар Симеон (893-927).

§ 2. Значение на старобългарския език

За нуждите на своята моравска мисия солунските братя Константин-Кирил и Методий превеждат на солунския български диалект най-необходимите за църковното богослужение книги. В КирилоМетодиевите преводи е отразена богато граматичната структура на тогавашния български език. Тъй като с веществени писмени данни за който и да било друг славянски език преди втората половина на IX в. науката не разполага, Кирило-Методиевият старобългарски език е най-старият славянски литературен език, засвидетелстван документално. Като славянски език от една толкова древна епоха той се отличава с голяма архаичност на своя граматичен строеж. Той е стоял все още доста близо до праславянския език, от който чрез продължителна и непрекъсната ди-

ференциация са се образували всички съвременни славянски езици. С тези си качества старобългарският език има неоценимо значение за проучване историята на славянските езици. Той ни дава твърдата основа, върху която се изгражда сравнителното проучване на славянските езици и от която става осветяването на особеностите на доисторическия праславянски език.

Голямо е и културноисторическото значение на старобългарския език. След като на неговото разпространение като литературен език в Моравия бе сложен бързо край, той премина да изпълнява същата функция от България в Русия и Сърбия. От XI в. нататък в тези страни той получи известни изменения във фонетиката и морфологията си под влияние на местните славянски езици, но като запази основните белези на своя граматичен строеж, той векове наред се използваше като официален църковен език и оказваше извънредно силно влияние върху оформяването на староруския и старосръбския литературен език.

Най-голямо е значението на старобългарския език за българистиката. Той не само дава основата за историческото проучване на българския език, но сам представя пълно отражение на един от неговите периоди на развой. С КирилоМетодиевите преводи се слага началото на историческия живот на българския език. С ранната им поява се определя и тяхната голяма стойност за българската езикова история, тъй като те очевидно спомагат да се проследява миналото на българския език въз основа на писмени паметници от значително по-ранна епоха, отколкото миналото на останалите славянски езици.

§ 3. Етнична основа и наименование на старобългарския език

В науката отдавна престанаха споровете, които някога се водеха доста горещо около етничната основа на КирилоМетодиевия език. Днес е напълно ясно установено, че основата на този език образува българският солунски диалект от втората половина на IX в. Доказателствата се откриват в редица фонетични особености на КирилоМетодиевия език, които са присъщи само на българския език. От значение са и някои доказателства из областта на лексиката и на синтаксиса. Най-важното между фонетичните доказателства е наличието на съгласковите групи шт

жд, които се явяват на мястото на първични съчетания **tj *dj* или на мястото на **gt *kt* пред предни гласни. Съчетанията шт жд са типични само за българския език. Всички останали славянски езици имат напълно различни заместници на изтъкнатите първични съгласкови съчетания. Така напр. праславянската форма **svetja* се заменя в Кирило-Методиевия и днешния български език със свешта, докато в руски имаме *свеча*, в сърбохърватски *сעהа*, в полски *swieca*, в чешки *svíce*. Праславянската форма **medja* в Кирило-Методиевия и в съвременния български език гласи **межда**, а в руски *межа*, в сърбохърватски *меџа*, в полски *miedza*, в чешки *meze*. Праславянските форми **mogъ *nokъ* само в Кирило-Методиевия език и в днешния български език гласят **мошъ** и **ношъ**, докато във всички останали славянски езици техният гласеж е по-друг, сравни напр. рус. *мочь, ночь*, сърбхр. *моћ, ноћ*, пол. и чеш. *мос, нос*.

Важно фонетично доказателство представя и гласежът на гласната к, който в старобългарски е бил широко *е*, отбелязвано обикновено в научно фонетично записване с *ǣ* или с *ĕ*. Гласежът е клонял да се развие към *ǣ*, т. е. към *а* с мекост на предходната съгласна. Старинният старобългарски гласеж на ятовата гласна като широко *е* се среща все още в доста голямо разпространение в съвременните български говори, напр. в Шуменско, в Родопите, в Тракия, в Солунско и в Южна Албания.

Сред доказателствата из лексиката особено важно място заемат някои гръцки заемки, които в старобългарските паметници се явяват не в своята литературна форма, а в народна форма. Такъв е случаят напр. с думата *сжбота*, която съответства не на гръцкото литературно *σάββατον*, а на народногръцкото *сџџатов*. Народни гръцки думи са могли да съществуват в IX в. в езика само на ония славяни, които са живеели в непосредствена близост с гръцко население. А това са били само българските славяни.

Из областта на синтаксиса ще изтъкнем следните по-важни факти, които остават типични за развоя на българския език: 1. Употреба на дателен притежателен при лични местоимения и при съществителни, напр. *брат ми, рѣка ти*, отъпоуштенье грѣхомъ "опрощаване на греховете", храмъ молитвъ "дом на молитвата". 2. Описателно бъдеще време с глагол *хотѣти* като помощен, напр. *хоштѣ*

писати. 3. Употреба на компаративна форма мънии "по-малък" в значение на "по-млад".

В старите исторически паметници езикът на първите български преводни книги се нарича *ѡзѡкъ словѣньскѡ*. Така се е наричал изобщо езикът на славяните, които в VI–VII в. се заселват в югоизточната половина на Балканския полуостров. Това наименование на техния език е било запазено дълго време, след като тези славяни приемат народността име *българи*. Като се имат пред вид неоспоримите исторически и лингвистически доказателства, че Кирило-Методиевият език представя български диалект от втората половина на IX в., напълно естествено е този език да се нарича *старобългарски*. И действително така се нарича той доста често в науката. На това наименование обаче започнаха сериозно да съперничат наименованията *старославянски* или *староцърковнославянски*, при все че в много отношения те не са достатъчно ясни. Те не посочват именно истинската принадлежност на Кирило-Методиевия език към определен славянски език от IX в., т. е. от времето, когато славянските езици са били вече значително обособени и са притежавали свои индивидуални черти. Наименованието *старославянски* език е доста широко и би могло да бъде отнесено към който и да било славянски език, а с наименованието *староцърковнославянски* език Кирило-Методиевият език се определя като изключително църковен, което не е напълно точно, при все че по-голямата част от запазените старобългарски паметници са църковни книги.

Привържениците и разпространителите на наименованията старославянски и староцърковнославянски привеждат в своя полза следните съображения: Кирило-Методиевият език действително има българска народностна основа, но все пак той представя литературна обработка на старобългарски диалект от IX в. и се отличава специално в своята лексика и синтаксис с черти, които не са били чисто народни. В него изобилстват новообразувани славянски литературни форми, с които е трябвало да се превеждат трудните гръцки оригинали, а също така и множество синтактични и фразеологични особености, оформери под гръцко влияние. В тази си литературна обработка Кирило-Методиевият език се издига до положението на почти общ славянски литературен език, като включва в себе си и някои лексикални елементи от други славянски езици. У някои автори към всичко това се прибавя и

един немного убедителен аргумент против термина *старобългарски*. Те мислят именно, че съществува опасност под това наименование да се разбира не старият език на българските славяни, а езикът на Аспаруховите българи.

Най-оправдано си остава наименованието *старобългарски език*. Това се вижда от факта, че много често авторите, които използват термините *старославянски* или *староцърковнославянски*, са принудени да прибавят в скоби за по-голяма яснота наименованието *старобългарски*. Обстоятелството, че езикът на Кирило-Методиевите паметници представя литературна обработка на български диалект от IX в., не може да се сметне за много сериозен довод против наименованието *старобългарски език*. И днешният български литературен език с многобройните си ненародни лексикални, синтактични и фразеологични особености, усвоени главно под влияние на руския език, не се покрива напълно с нито един съвременен български диалект, което не значи, че той не бива да се нарича български.

В българската наука съвсем естествено е прието Кирило-Методиевият език да се нарича *старобългарски*, а езикът на по-късните български паметници, т. е. на паметниците от XII, XIII, XIV в., да се нарича *среднобългарски*. Последният термин за означаване на по-късните български паметници се употребява и от всички чужди слависти, които, както видяхме, предпочитат да наричат старобългарския език старославянски. Противоречието, в което те изпадат, е очевидно. Щом се признава, че има среднобългарски паметници, естествено е да се признае, че има и старобългарски паметници, които са писани на старобългарски, а не на *старославянски език*.

§ 4. Старобългарски паметници

Изучаването на старобългарския език става въз основа на малък брой паметници, които наричаме старобългарски. От същинската Кирило-Методиева епоха, т. е. от времето, когато се е развивала преводаческата, просветителната и църковноорганизационна дейност на Братята при подготовката на моравската мисия и в самата Моравия, не притежаваме нито един паметник. Всички старобългарски паметници произхождат от края на X и от XI в. и са следователно с век, век и половина по-млади от първоначалните Кирило-Методиеви преводи. Те обаче отразя-

ват добре особеностите на Кирило-Методиевия език, който се е подлагал на малки промени, тъй като е бил смятан вече за свещен език. Разбира се, старобългарските паметници не отразяват с абсолютна точност Кирило-Методиевия език. В тях има редица отклонения, които се дължат на влияние от разни старобългарски диалекти, в областите, в които са били преписвани. На места, особено в лексиката и синтаксиса, се забелязват и съзнателни редакционни поправки от новите преписвачи. Всичко това обаче не може да прикрие характерните черти на Кирило-Методиевите оригинали, тъй като измененията в техния език са били допускани случайно, вследствие на което могат лесно да бъдат отделени, за да се види каква е била старата основа при всяка отделна, засегната от някое по-късно изменение тяхна езикова особеност. Нито един от старобългарските паметници не е датуван. Поради това паметниците не могат да бъдат подредени в хронологички ред. Обикновено старобългарските паметници се подреждат според азбуката, на която са били написани. А старобългарските азбуки са били две – *глаголица* и *кирилица*. Глаголическите паметници са повече на брой. По-голямата част от тях са писани в западнобългарски области и носят явни черти на западнобългарски диалекти. Езикът им се отличава с по-голяма архаичност. Кирилските старобългарски паметници са по-малко на брой и произхождат от източни български области. В езика си те съдържат доста нови черти.

а) Глаголически паметници

1. Зографско евангелие. Паметиикът представя четвороевангелие, т. е. съдържа евангелските разкази на четиримата евангелисти в последователен ред. Писан е бил в западнобългарска област в края на X в. До 1860 г. се е намирал в българския светогорски манастир Зограф, отдето носи своето наименование. Сега се пази в Ленинград в библиотеката на името на Салтиков-Шчедрин. Паметиикът съдържа 304 листа. По-архаичен е в своята фонетика. В морфологията на езика му има доста нови черти. Издаден бе в кирилска транскрипция от В. Ягич в 1879 г. под заглавие *Quattuor evangeliorum codex glagoliticus olim Zographensis nunc Petropolitanus*. Berolini, 1879. Ягичовото издание бе преиздадено фототипно в Грац в 1954 г. През XII в. в паметиика са

били вмъкнати за запълване на загубени части от оригинала нови 17 листа, написани с по-ново глаголическо писмо. В последно време се изясни, че тези 17 листа представят палимпсест, т. е. че по-новото тяхно глаголическо писмо е било написано върху изтрит глаголически евангелски текст от XI в. По такъв начин Зографското евангелие ни предлага данни от три старобългарски глаголически текста, между които се установяват известни различия в палеографско и езиково отношение.

2. Марийнско евангелие. Представя също така четвороевангелие. Открито е било в един гръцки светогорски манастир. В 1845 г. паметиикът е бил отиесен от руския учен В. Григорович в Русия. Сега се пази в Москва. Съдържа 173 листа. Езикът на паметиика е по-стар в областта на морфологията. Във фонетиката му се наблюдават някои по-нови черти. Издаден бе от В. Ягич в 1883 г. под заглавие *Quattuor evangeliorum versionis palaeoslovenicae codex Marianus glagoliticus* – Мариинское четвороевангелие, Berolini–Sanktpeterburg, 1883. Изданието съдържа палеографски и граматичен анализ на текста на паметиика, а също така и речник. Преиздадено бе фототипно в Грац в 1960 г.

3. Асеманиево евангелие. Наречено е тъй по името на неговия откривател, учения ориенталист от XVIII в. И. Асемани, който го намира в един ерусалимски манастир и го оставя на съхранение във Ватиканската библиотека в Рим. Паметиикът представя изборно евангелие, в което евангелските разкази следват един след друг според реда, по който се прочитат в богослужението. Паметиикът е бил писан в западнобългарска област, по-точно в област, където е развивала своята дейност Охридската старобългарска просветна школа. Съдържа между другото и месецослов, в който се споменава името на Климент Охридски и годината (916) на неговата смърт. Паметиикът бе издаден фототипно от чешките учени Й. Вайс и И. Курц под заглавие *Evangeliarium Assemani*, т. I, Прага, 1929 г. В 1955 г. Й. Курц отпечата втория том на изданието, който съдържа кирилска транскрипция на паметиика.

4. Синайски молитвеник. Намира се в един манастир в планината Синай. Наброява сега 106 листа от някогашен много по-голям ръкопис. Съдържа молитви и някои наставления по черковния ритуал. Паметникът бе издаван няколко пъти. Последното и най-хубаво издание дължим на словенския учен Р. Нахтигал.

То носи следното заглавие: *Euchologium Sinaiticum*, 1.1 (фототипно), Любляна, 1941, t. II (в кирилска транскрипция), Любляна, 1942.

5. Синайски псалтир. Намира се в същия манастир в планината Синай, в който се съхранява и Синайският молитвеник. Ръкописът е писан с известна небрежност, вследствие на което са допуснати грешки. Изцяло взет, паметникът представя голяма ценност и с по-редките си лексикални особености издава близост до първоначалните Кирило-Методиеви преводи. Най-добро издание на паметника с подробен старобългарскогръцки речник приготви руският учен С. Северянов. Изданието носи заглавие *Синайская псалтырь*, Петроград, 1922 г.

6. **Клоцов сборник.** Ръкописът сега представя откъси (14 листа) от голям сборник с църковни проповеди. Наречен е по името на неговия бивш притежател австрийския граф Клоц. Сега части от него се пазят в библиотеката на град Триденте (Италия) и в един музей в град Инсбрук. Най-ново издание на паметника приготви чешкият учен А. Достал. То е озаглавено: *Clozianus*, Прага, 1959.

Към изброените главни старобългарски глаголически паметници се включват и малък брой незначителни по обем глаголически откъси, най-важни от които са така наречените *Рилски глаголически листове*, издадени от Ив. Гошев в София през 1956 г. Ще добавим още, че към старобългарските глаголически паметници се прибавя обикновено и един много кратък (17 листа) глаголически ръкопис от средата на X в., наречен *Киевски листове*, който съдържа известен брой моравизми. Този паметник представя пряко наследство от развилата се на моравска почва славянска глаголическа книжнина, основите на която бяха положени от солунските братя Константин-Кирил и Методий. По своето съдържание Киевските листове са римокатолически служебник, преведен от латински език. Вън от моравизмите, които се отиасят до някои лексикални елементи и до една единствена фонетична черта, в езиково отиошение паметникът отразява много добре особеностите на Кирило-Методиевите оригинали. Киевските листове бяха издадени от В. Ягич.

б) Кирилски паметници

1. Савина **книга.** Паметникът е наречен така по името на своя преписвач поп Сава, който е отбелязал името си. По съдържание той е изборно евангелие. Писан е в Източна България и съдържа някои източнобългарски езикови черти. Пази се в Историческия музей в Москва. Издаден бе от руският учен В. Щепкин под заглавие *Савина книга*. Санктпетербург, 1903 г. Фототипно преиздание на този труд на В. Щепкин бе отпечатано в Грац в 1959 г.

2. **Супрасълски сборник.** Името си носи от Супрасълския манастир в околностите на Белосток, гдето е бил открит. Паметникът е писан в Източна България и е най-обемният старобългарски ръкопис. Съдържа жития на светци и поучителни слова. Езикът му се отличава с някои нови, развили се покъсно в старобългарски език черти. Паметникът бе издаден от руският учен С. Северянов под заглавие *Супрасълская рукопись*, Санктпетербург, 1904. Това издание бе преиздадено фототипно в Грац в 1956 г.

3. Енински апостол. Паметникът, който произхожда от XI в., бе открит неодавна в казанлъшкото село Енина. Съдържа откъси от така наречения изборен апостол (праксапостол). Покрай апостолския текст в паметника са поместени литургични песни, календарни податки и указания за изпълняване на черковни служби. Паметникът бе издаден от К. Мирчев и Хр. Кодов под заглавие *Енински апостол*, старобългарски паметник от XI в., София, 1965 г.

Вън от посочените погоре пообемни старобългарски кирилски ръкописи до нас са дошли и някои кратки откъси, които са познати в науката под следните наименования: *Листове на Ундолски*, *Слуцки псалтир*, *Хилендарски листове*, *Македонски кирилски лист*, *Зографски листове*, *Новгородски* или *Киприянови листове*.

Към старобългарските кирилски паметници включваме и няколко надписа, които произхождат от X–XI в. Доскоро най-стар кирилски старобългарски надпис се смяташе краткият текст върху надгробната плоча, която цар Самуил е поставил в 993 г. върху гроба на своите родители и братя. Издание на текста на тази плоча вж. у Йор. Иванов, "Български старини из Македония", София, 1931, 23–25. Неотдавна в Добруджа бе открит малък откъс от кирилски надпис от по-ранна дата, именно от 943 г. Също така неотдавна при разкопки около Преслав бе открит още един, дос-

та обемен надгробен надпис, който може да се датува не по-късно от 972 г. Това е надгробен надпис на висш сановник от времето на царете Симеон и Петър, който е носел титлата чръгоубыля, а сам се е наричал Мостич. Подробно комплексно изследване и издание на надписа подготвиха българските учени Ст. Станчев, В. Иванова, М. Балан и П. Боев "Надписът на чъргубиля Мостич", София, 1955 г. Старобългарските кирилски надписи бяха обогатени с откриването в 1956 г. на един много ценен възпоменателен надпис на цар Иван Владислав, внук на цар Самуил. Надписът е от 1015–1016 г. Текстът на надписа със сериозни грешки при разчитането му бе издаден от Йор. Заимов – "Битолският надпис на Иван Владислав, самодържец български" София 1970 г.

§ 5. Старобългарски азбуки

Старобългарските паметници са писани на две азбуки – на *глаголица* и на *кирилица*.

Таблица на старобългарските азбуки

Глаголически букви	Числена стойност	Кирилски букви	Числена стойност	Звукова стойност	Наименования
Ѡ	1	а	1	а (a)	<i>азъ</i>
Ѣ	2	б	–	б(b)	<i>боукы</i>
Ѧ	3	в	2	в(v)	<i>вѣдѣ</i>
Ѧ	4	г	3	г(g)	<i>глаголи</i>
Ѧ	5	д	4	д(d)	<i>добро</i>
Ѧ	6	е	5	е (e)	<i>юсть</i>
Ѧ	7	ж	–	ж (ž)	<i>живѣте</i>
Ѧ	8	с	6	дз (dz)	<i>сѣло</i>
Ѧ	9	з	7	з (z)	<i>земля</i>
Ѧ	10	і, ї	10	и(i)	<i>иже</i>
Ѧ	20	и	8	и(i)	
Ѧ	30	(ћ)	–	г' (g')	–
Ѧ	40	к	20	к(k)	<i>како</i>
Ѧ	50	л	30	л(l)	<i>людьѣ</i>
Ѧ	60	м	40	м (m)	<i>мыслите</i>
Ѧ	70	н	50	н(n)	<i>нашь</i>
Ѧ	80	о	70	о(o)	<i>онъ</i>
Ѧ	90	п	80	п(p)	<i>покои</i>
Ѧ	100	р	100	р(r)	<i>ръци</i>
Ѧ	200	с	200	с(s)	<i>слово</i>
Ѧ	300	т	300	т(t)	<i>тврѣдо</i>
Ѧ	400	оу	400	у(u)	<i>оукъ</i>

Глаголически букви	Числена стойност	Кирилски букви	Числена стойност	Звукова стойност	Наименования
Ф	500	ф	500	ф(f)	<i>фрътъ, фертъ</i>
Ѡ	(500)	Ѡ	9	гръц. θ	—
Х	600	х	600	х (ch)	<i>хѣръ</i>
О	700	о	800	о(o)	<i>отъ</i>
Щ	800	щ	—	шт (št)	<i>шта</i>
Ц	900	ц	900	ц(c)	<i>ци</i>
Ч	1000	ч	90	ч(č)	<i>ча, чръвь</i>
Ш	—	ш	—	ш(š)	<i>ша</i>
Ъ	—	ъ	—	ъ	<i>юръ (голям ер)</i>
ѠѲ	—	Ѡи (ы)	—	руско ы (y)	<i>юры</i>
Ѣ	—	Ѣ	—	меко Ѣ	<i>юръ (малък ер)</i>
Ѧ	(800?)	Ѧ	—	э (=ä) (ě)	<i>ятъ</i>
Ѯ	—	ю	—	ю(ju)	—
—	—	я	—	я (a)	—
—	—	ѣ	—	ѣ(je)	—
Ѥ	—	Ѥ	900	е" (e)	<i>Ѥсь(малък юс)</i>
ѦѤ	—	Ѧ	—	о" (a)	<i>Ѧсь (голям юс)</i>
ѦѤ	—	ѦѤ	—	ѣе" (je)	<i>ѣсь</i>
ѦѤѤ	—	ѦѤѤ	—	ѣо" (ja)	<i>ѣсь.</i>
—	—	ѣ	60	гръц. ζ (ks)	<i>ѣи</i>
—	—	ѣ	700	гръц. ψ (ps)	<i>ѣи</i>
ѦѤѤѤ	—	ѣѤѤѤ	400	гръц. υ (y)	<i>ѣжица</i>

Глаголицата е първата българска азбука. Тя е била стъкмена от Константин Кирил и използвана от него и неговите ученици при превода на богослужбни книги от гръцки на старобългарски. Кирилицата представя копие на гръцкото унициално (едро, уставно) писмо, попълнено с нови букви за предаване на ония старобългарски звукове, които не съществуват в гръцкия език (Е, Ж, Ц, Ш, Ъ, Ы, Ъ, Ж, А, Ы). В системата на двете азбуки личи голяма зависимост от гръцката азбука. Така напр. гласна у както в кирилицата, така и в глаголицата се предава с две букви оу по подражание на гръцката азбука, в която същият звук се предава чрез две букви (ou). В глаголицата има три знака за гласна и, а в кирилицата два, което се дължи пак на влияние на гръцката азбука. Несъществуващата в кирилицата трета глаголическа буква за гласна и при кирилска транслитерация се предава чрез знак *i* (вж. таблицата).

Между двете старобългарски азбуки съществуват и някои разлики. Глаголицата употребява един и същ знак (Ѧ) за предаване на Ѣ и на я. При транслитерация на глаголически текстове с кирилица този общ знак се предава чрез Ѣ, пише се напр. Ѣко вм. яко, Ѣдате. вм. ядате. Глаголицата притежава специален знак за предаване на меко г' в думи от гръцки произход (в звуковата система на старобългарски език меко г' не съществува). При транслитерация на глаголически текстове на кирилица този знак се предава чрез Ѧ, напр. анѦель, Ѧеона. Глаголицата не познава знак за йотувано е (в кирилицата ѣ и ю), а най-ранният тип глаголическо писмо не познава и йотувано а.

С непълна последователност в старобългарското глаголическо и кирилско писмо се отбелязва мекостта на съгласните със специален знак, напр. л'р'н' (само в Зографското евангелие и в Супрасълския сборник). Предавани в съкратен вид думи обикновено се отбелязват с дъгообразна или равна чертица отгоре, която носи гръцкото наименование *титла*, напр. гѦа (=глагола), ѣс (=исоусъ), бѣъ (богъ) и т. н. На мястото на изпаднали ерови гласни много често се поставя апостроф, напр. д'ни (=дъни), з'ло (=зъло).

Както кирилските, така и глаголическите букви имат числена стойност. Докато при глаголическите букви обаче тя се определя от техния ред в азбуката (глагол. а=1, глагол. б=2, глагол. в=3 и т. н.), кирилските букви се водят по гръцката азбука, т. е. ония от

тях, които нямат гръцки произход (напр. ж, ш, ч, к и т. н.), не изразяват числа. За обозначаване на някои числа в кирилицата се използват обаче гръцки букви, които в старобългарската кирилица се употребяват само при предаване на гръцки думи, защото изразяват типични гръцки звукове, напр. ϑ=9, ζ=60, ω=800, ψ=700. Хилядите, както в гръцки език, се предават с букви, означаващи единици, но снабдени с особен знак отстрани, напр. ϑ̅=1000, ζ̅=2000 и т. н. Когато се използват за означаване на числа, буквите се пишат с титла отгоре, напр. ā=1, b̄=2, ģ=3 и т. н.

II. Фонетика

§ 6. Състав на старобългарската звукова система

Старобългарски притежава единадесет гласни, които се разпределят на две основни групи: 1. Гласни от предната редица (меки) – е, и, ѓ, њ, љ, њ, и. 2. Гласни от задната редица (твърди) – а, о, оу, ы, ъ, ж. Към гласните звукове се причисляват и две сонантични съгласни р и л, които са имали качества на гласни и са могли да образуват срички. И сонантични р и л (отбелязвани в старобългарското писмо с р̄-р̄ и л̄-л̄) са могли да бъдат първоначално твърди и меки. Тази тяхна особеност обаче е значително разколебана в старобългарски чрез непрекъснатото заличаване на техните варианти.

Старобългарските гласни са били нормално кратки гласни. Между тях не са съществували дълги гласни. Но не всички гласни в старобългарски език са били равностойни по пълнотата на своя гласеж. Гласните ъ и ь са се отличавали с намален, редуциран гласеж. Те са били свръхкратки звукове, поради което често се наричат *редуцирани гласни*. Същият характер са имали и гласни ы и н, когато се явяват заместители на ъ и ь в специални положения, които ще се отбележат по-нататък. Гласните д и д̄ са имали носов характер, т. е. при тяхната артикулация част от издишната струя е преминавала през носната кухина.

Старобългарски е притежавал същите съгласни, които са характерни и за новобългарски. В старобългарското кирилско и глаголическо писмо е съществувал специален буквен знак за означаване на африката дз, с какъвто съвременното българско кирилско писмо не разполага. Съвременната българска кирилица обаче превъзхожда старата с това, че притежава знак за означаване на консонантно й. Тая съгласна има важно място в звуковата система на старобългарски език, но за нейното графично изображение

двете старобългарски азбуки не разполагат със специален буквен знак.

Старобългарските съгласни се разпределят по следния начин:

I Устнени:	1. Преградни: в (звучна), п (беззвучна). 2. Търкави: в (звучна), ф (беззвучна). 3. Носови: м.
I Предноезични:	1. Преградни: д (звучна), т (беззвучна), ц ч (африкати). 2. Търкави: с, з, ш, ж. 3. Носови: н. 4. Главни: р, л.
III. Средноезични: <i>j</i> .	
IV. Задноезични:	1. Преградни: г (звучна), к (беззвучна). 2. Търкави: \ (беззвучна).

Между старобългарските съгласни са съществували отиошения на мекост и твърдост. Първично меки са били съгласните ц, ч, с, ш, ж. С мекост са се отличавали и съгласковите съчетания шт, жд. В течение на старобългарския период почти всички посочени първично меки съгласни са се подложили на затвърдяване в различни старобългарски диалекти. Само твърди са били задноезичните съгласни к, г, к. Техни меки варианти са се срещали само в имената от чужд произход, напр. к'едръ, г'еона, х'итонъ. Всички останали съгласни са могли да бъдат омекчавани, когато са се намирали в положение пред гласна от предната редица. На много почувствително омекчаване са се подлагали съгласните в положение пред *j*, върху което ще се обърне внимание в един от следващите параграфи.

§ 7. Гласни ъ, ь

Както се подчерта по-горе, двете ерови гласни в старобългарски език са притежавали понижена звукова стойност. Те са били редуцирани гласни. На тази тяхна особеност се дължат многобройните изменения, на които се подлагат. Какъв е бил гласежът на еровите гласни, мъчно може да се установи с точност. В ранния старобългарски период те са били напълно различни глас-

ни. Предполага се, че ъ е бил закръглен заден вокал, а ь. палатален. Първият е звучал приблизително като кратко *o* или кратко *y*, а вторият като кратко *e* или кратко *i*.

Върху характера на еровете се е отразявало положението, в което те са се намирали сред останалите звукови компоненти на отделната дума. Различават се две позиции или две положения на еровите гласни в думата – *слаба позиция* и *силна позиция*. Еровите гласни съобразно със заеманата от тях позиция се наричат накратко *силни* или *слаби* ерове. Силна е била позицията на еровете, когато са се намирали пред сричка, която е съдържала пак ерова гласна. В силна позиция се намира напр. първата ерова гласна в случаи като следните: вѣнъ, сѣнъ, подобѣнъ, шѣдъ, старѣцъ и т. н. Слаби са били еровете във всяка друга позиция, напр. в края на думите – градъ, гладъ, народъ, ходите, имать, власть, или в средата на думите – всѣкъ., мѣногъ, посѣлахъ, прилежѣно, чѣто, тѣма правѣда, дѣва, грѣшьница, притѣча, пшеница. Когато еровите гласни са се срещали в няколко последователни срички, в силна позиция е била еровата гласна, която се е намирала на четврто място, като се брои от края – днѣнсь, сѣнѣмъ "събрание, група, сбор", пришьльць.

В зависимост от промените, на които се е подлагала дадена старобългарска дума, еровите гласни, които е съдържала тя, са могли да променят своето качество, т. е. от силни да се превръщат в слаби и обратно. Така напр. първата ерова гласна в думата старкцк е в силна позиция. Във формата за родителен падеж ед. ч. старѣца или във формата за именителен падеж мн. ч. старѣци същата ерова гласна е попадала в слаба позиция. Крайната ерова гласна в думата равъ е в слаба позиция, но когато думата се е свързвала в единен звуков комплекс със следващо енклитично местоимение тѣ, тогава същата ерова гласна се е превръщала в силна – рабѣтъ. Сравни още овѣнъ., но овѣни (именителен падеж мн. ч.); днѣн, но днѣне (родителен падеж ед. ч.).

Еровите гласни имат различна съдба в старобългарски в зависимост от позицията, която заемат в думата. Слабите ерове клонят към пълно изчезване. В първоначалните Кирило-Методиеви преводи те са стояли непокътнати на местата си. В дошлите до нас старобългарски паметници обаче, които, както видяхме, произхождат от по-късно време, тяхната употреба е вече напълно разколебана, което свидетелства, че в тогавашната гово-

рима българска реч те не са се произнасяли вече. Многобройни са примерите във всички старобългарски паметници от пълно изчезване на слабите ерове. Например в Зографското евангелие срещаме всѣмъ, вм. всѣмъ, что вм. чѣто, рци вм. рѣци, слѣпца вм. слѣпѣца и т. н. Най-многобройни случаи от изпадане на слаби ерове се отбелязват в езика на Асеманиевото евангелие. Често в този паметник изпадат и краесловните ерове.

Силните ерове в противоположност на слабите се пазят добре. Тяхната съдба обаче не е била еднаква навсякъде в българския език. С постепенното заглъхване на слабите ерове намиращите се в съседство с тях силни ерове са попадали в затворена сричка, техният гласеж е нараствал и те са се превръщали в пълноценни гласни. През X–XI в. силният малък *ер* в български език минава в *е*. Силният голям *ер* поради своя лабиализуван характер в някои западни български говори преминава в *о*. В източните български говори той се запазва, но в XI в. вече губи своята лабиализация и по гласеж се изравнява с днешната българска еро-ва гласна. Преходът на силните ерови гласни в *о* и *е* наричаме вокализация или изясняване на еровите гласни. Примери от подобна вокализация на силните ерове намираме във всички старобългарски паметници. Наличието на вокализация на силния *ъ* в одаден старобългарски паметник ни дава основание да определим паметника като западнобългарски. Ще посочим няколко примера.

1. Примери с изясняване на силен *ъ* в *о*: дождъ, вм. дѣждъ, токѣмо вм. тѣкѣмо, золь вм. зѣлъ, крѣпокъ вм. крѣпѣкъ, вомъ вм. вѣнъ, ложъ вм. лѣжъ.

2. Примери с изясняване на *ь* в *е*: шедъ вм. шѣдъ, старецъ вм. старѣцъ, день вм. дѣнъ, песъ вм. пѣсъ, конецъ вм. конѣцъ, подовень вм. подобѣнъ, бѣсенъ вм. бѣсѣнъ.

Изясняването на силните ерове в *о* и *е* и честото изпадане на слабите ерове са най-важните промени, които настават с еровите гласни в старобългарски език. Освен тях обаче се наблюдават и редица други промени, които можем да разпределим в следните няколко точки.

а) *Смесване на еровите гласни*. То става най-често при слабите ерове. В по-редки случаи се наблюдава смесване и между силните ерове. Тъй като слабите ерове не са се произнасяли в говоримата реч, било е доста трудно да се прокарава пълна пос-

ледователност в тяхното правилно писане. Така напр. по паметниците понякога се пише всѣмъ вм. всѣмъ, дѣни вм. дѣнн, прнзѣрн вм. прнзѣрн, овѣца вм. овѣца, свѣтъло вм. свѣтъло, рѣцн вм. рѣцн. В по-редки случаи се наблюдава смесване между силни ерове, напр. кѣждо вм. кѣждо "всеки".

б) *Замяна на ь е ъ след ж, ч, ц, ш, s, жд, шт*. Това явление има чисто фонетични причини. То се дължи на затвърдяването на изброените съгласни и съгласкови съчетания. Така по паметниците ще срещнем мѣжъ вм. мѣжъ, ножъ вм. ножъ, мечъ вм. мечъ, брашьно вм. брашьно, виждъ вм. винждъ, чѣто вм. чѣто, ништь вм. ништь, отѣцъ вм. отѣцъ и т. н.

в) *Преглас на еровете*. Явлението не е разпространено във всички старобългарски паметници. В най-последователен ред то се среща в Зографското евангелие. Заключават се в прехода на *ъ* в *ь* пред сричка с мека гласна или в прехода на *ь* в *ъ* пред сричка с твърда гласна. Промените на еровите гласни в тия случаи имат следователно чисто асимилационен характер. Примери: вѣнѣ вм. вѣнѣ, дѣвѣ вм. дѣвѣ, вѣдите вм. вѣднѣ, дѣрати "дѣра" вм. дѣрати, зѣдати "строѣ, зида" вм. зѣдати.

§ 8. Развой на *ъ* и *ь* пред *у* и пред *и*

Попадналите в положение пред *ј* (пред йотувани гласни) или пред *и* ерови гласни се развиват своеобразно. Големият *ер* в такъв случай придобива качества на *ы*, а малкият *ер* се превръща в *и*. При тези процеси, които са много стари, еровите гласни се променят качествено, но получените вместо тях гласни *ы* и *и* са били пак такива редуцирани гласни, каквито са еровите гласни, от които произлизат. Те не загубват и другата особеност на еровите гласни – да се делят на силни и слаби. Особеният развой, който са имали еровете пред *ј* и пред *и*, не винаги се изразява графично, така че по паметниците се пише напр. ту костѣж (творителен падеж от костъ), ту костѣж.

По-широко разпространение в старобългарски език има редуцираната гласна *и*. Тя се явява напр. в широко употребяваната наставка *-ѣе*, характерна за старобългарските отглаголни съществителни и за събирателните имена, напр. създаанѣе покрай съз-данѣе, распатѣе покрай распатѣе, съдравиѣе покрай съдравиѣе, крѣштѣниеѣе покрай крѣштѣнѣе и т. н. Много често е редуцираната гласна *и* в някои падежни окончания на склонението, към което

спадат имената пжть и кость, напр. пжтиє (именителен падеж мн. ч.) покрай пжтьє, пжтии (родителен падеж мн. ч.) покрай пжты, костиж (творителен падеж ед. ч.), покрай костыж.

Редуцираната гласна *ы* се среща във формите за именителен падеж мъжки род на сложните прилагателни и на сложните при-частии форми, които се образуват от съответни прости форми с окончание *-ъ* и прибавка на местоимение *н*, напр. младыи – младыи (отбелязвано в по-редки случаи младъи), милыи (по-рядко милъи), глоухыи (по-рядко глоухъи), старыи (по-рядко старъи). От причастиите форми за минало време ведъ или глаголавъ чрез прибавка на местоимение и се получава сложна форма ведыи (отбелязвана по-рядко ведъи) и глаголавыи (по-рядко глаголавыи). Редуцирано *ы* на мястото на *ъ* се среща почти редовно и във формите за родителен падеж мн. ч. на сложните прилагателни добрыхъ вм. добръихъ. От съчетанията въ истинж, въ инж са се получили выстинж "наистина", вынж "винаги".

В положение пред и понякога редуцирани *ыи* преминават в *о* и *е*, т. е. в същите гласни, в които преминават еровете в силна позиция, напр. гръшьнои от гръшьныи, сватои от сватыи, кости от костии, пжтеи от пжтии. Това е било възможно поради постепенния преход на крайната гласна и в кратко съгласково *ц*, вследствие на което редуцираните гласни са попадали в затворени срички, т. е. както силните ерове след изпадането на слабите ерове в следващите срички.

§ 9. Преглас на гласните след меки съгласни

След меките съгласни, т. е. след *ч, ж, ш, ц, з, с, шт, жд, л', р', н'* редица гласни променят своето качество. Процесът е наследен от праславянско време. Той е важен между другото и в това отношение, че лежи в основата на раздялата на някои категории старобългарски имена на варианти с мека и твърда основа. Резултатите от процеса са следните.

а) Гласна *о* след меки съгласни минава в *е*, напр. доуше (звателна форма от доуша) от доуш'о, сравни жено (звателна форма от жена), поле от пол'о, сравни мѣсто.

б) Гласна *ъ* след меки съгласни преминава в *ь* напр. доушь (род. падеж мн. ч. от доуша) от първично доушъ, сравни женъ (родителен падеж мн. ч. от жена).

в) Гласна *ѣ* съобразно с произхода си се променя по двояк начин след палатални съгласни. Когато се явява на мястото на праезични дифтонги (вж. § 17), тя се променя в *и*, а когато се явява на мястото на дълго праезично *е*, тя се променя в *а*, напр. доушн (дателен и местен падеж ед. ч. от доушл), но женѣ (дателен и местен падеж ед. ч. от жена): млъчати, крнчати, но тръпѣти.

г) Гласна *ы* след меки съгласни се променя в *н* или *д*, напр. мжжн (творителен и местен падеж от мжжъ) но рабы (творителен падеж мн. ч. от рабъ), мжжа (винителен падеж мн. ч. от мжжъ), но рабы (винителен падеж мн. ч. от рабъ).

§ 10. Гласна ѣ:

Нарича се *ят* или *ятова гласна*. В старобългарски тя е имала звукова стойност на широко *е*, отбелязано в научно фонетично записване като *ǣ* или като *ĕ*. В съвременния български език този архаичен гласеж на ятовата гласна се среща все още в широки диалектни области. Като гласна от предната редица *ѣ* е омекчавал предходните съгласни, но не така силно, както йотата. Така напр. в глаголическите паметници и в Супрасълския сборник не се поставя никога знак за мекост върху съгласните, които предхождат ятовата гласна, пише се редовно хлѣбъ, лѣто и т. н., но коня, воля и т. н. Още в течение на старобългарския период широкото ятово *е* е клоняло към още по-голямо разширение, т. е. към преход в гласна *'а* с мекост на предходната съгласна, изговор, който е обикновен за големи части от източните български говори и за днешния български литературен език. След затвърдяване на някои съгласни в историята на българския език ятовата гласна се е превръщала в обикновено *а*. Такъв преход на *ѣ* в *а* в старобългарските паметници е регистриран в единични случаи след затвърдели съгласни *р, ц, с*, напр. врамъ вм. врѣмъ (Син. псал.), правратишъ вм. прѣвратишъ (пак там), цасароу вм. цѣсароу (Супрасъл. сб.), рѣцамъ вм. рѣцѣмъ (Енин. апост.), цаножъ вм. цѣножъ (пак там), салъ вм. сѣлъ (пак там), трѣсахъ вм. трѣсѣхъ (пак там). Тези процеси са представени изобилно в съвременни западни и източни български диалекти.

Ятовата гласна се е развила на мястото на праезично дълго *е* или на мястото на праезични дифтонги *oi, ai*, срвн. вѣра (лат. *vĕrus*), берѣте (гр. φεροιτε), женѣ (дат. ед. ч. от *zenaj). Съобразно с

този двоен произход на ъ обикновено говорим за *монофтонгичен ъ* или за *дифтонгичен ъ* (вж. § 17).

§ 11. Гласна о

Тя е била доста отворена гласна в ранния период на старобългарския език. Това проличава от факта, че се явява на мястото на кратка гласна *а* в някои чужди заемки, напр. поганъ от лат. *paganus*, оцьтъ от лат. *acetum*, олтарь от лат. *altare*. В късния старобългарски период гласна *о* се е стеснила и се е приближила по своя гласеж до гласна *о* в съвременния български език.

§ 12. Гласна ы

Представя твърд вариант на гласната *и*. В езикознанието не се е дошло все още до единомислие отиосно по-точното определение на нейния гласеж. И в двете старобългарски азбуки гласната *ы* се предава чрез съчетание на два буквени знака. По-обикновено и по-често е съчетанието *ѣ+і*, т. е. *ы*, но в редица старобългарски паметници *ери* се предава със съчетание *ѣ+и*, т. е. *ѣи*. Въз основа предимно на това нейно графично предаване в старобългарски някои учени допускат, че тя е имала гласеж на дифтонг. По-голяма част от славистите, като вземат с пълно основание пред вид обстоятелството, че старите дифтонги са се превърнали в едноставни гласни още на праславянска почва, приемат, че гласната *ы* е била монофтонг и е звучала приблизително като гласната *ы* в днешния руски език. По своя произход гласната *ы* е наследница на дългата индоевропейска гласна *ī*. В окончанията на думите *ы* се е развила на славянска почва и от праезични краесловни съчетания *-ihs*, *-ols*, *-ol*. В старобългарски *ы* се среща в окончанията на думите и пред съгласна, напр. *ты*, *ѣтры* "етърва", *сынъ*, *мышлѣж*. Пред гласни *ы* се променя в *ѣв*. Промяната е стара. Тя е настанала на праславянска почва чрез преход на дългото праезично *ī* в *ѣв* пред гласна. Така са се получили в старобългарски редувания като следните: *рыти* – *рѣвати*, *мыти* – *омывень* (минало страдателно причастие на глагола), *быти* – *забѣвень* (минало страдателно причастие на глагола). В старобългарските паметници се забелязват наченки от типичния за българския език развой на *ы* в *и*. Промяната се среща само в съчетание-

то *ры*, напр. *ривѣ* вм. *рывѣ* (Зограф, ев.), *отъригнѣти* вм. *отърыгнѣти* (Енин. апост.).

§ 13. Закон за отваряне на сричката

В ранния период на старобългарския език всяка дума е трябвало да се състои от отворени срички, т. е. от срички, които са окончавали на гласна. Явлението е резултат от така наречения *закон за отваряне на сричката*, който е започнал да действа в късния период на праславянския език и е имал много съществени последици за всички славянски езици. Съобразно с него всяка старобългарска дума завършва на гласна. Всички съгласни, на които са окончавали голяма част от думите в доисторично време, е трябвало да изпаднат. Изключение правят само крайните съгласни на някои предлози, употребявани като проклитики. Това са предлозите, които са окончавали на съгласна *з* – *без*, *въз*, *из*. Поради тясното свързване на тия предлози със следващи имена крайните техни съгласни са се прехвърляли към следващите срички и по такъв начин са се запазвали. Вследствие на непосредствения допир на крайната съгласна *з* на предлозите с началната съгласна на следващата дума са наставали следните звукови промени:

а) Когато изтъкнатите предлози се присъединяват към думи, които започват със съгласни *з*, *с*, *ш*, крайните съгласни на предлозите изпадат, напр. *бе зълобы* (вм. без зълобы), *бесъсмрътънь* (вм. безсъсмрътънь), *бестоудънь* "безсрамен" (вм. без стоудънь), *въстати* (вм. възстати), *н сватааго* (вм. нз сватааго), *ишьдъ* (вм. изшьдъ) и т. н. Същите процеси се наблюдават и при контакта на предсставка *раз-* с начални *з*, *с*, *ш* на основната дума, сравни *разслабити* вм. *разслабити*, *раширити* вм. *разширити* и т. н.

б) Когато се свързват с думи, които започват с беззвучни съгласни, крайната съгласна на предлозите се обеззвучава, напр. *бес тебе* вм. без тебе, *вее плода* вм. без плода, *въспѣти* вм. възпѣти, *въсхотѣти* вм. възхотѣти, *исходити* вм. изходити, *исповѣдѣти* вм. изповѣдѣти и т. н. Примери с представка *раз-*: *расточити* вм. *разточити*, *разпжтъе* вм. *разпжтъе* и т. н.

в) Пред мека съгласна крайната съгласна на предлозите е могла да се омекчи в *ж*, напр. *иж него* вм. *из него*, *беж него* вм. *без него*, *въжлюблѣж* вм. *възлюблѣж*. В старобългарските паметници надде-

ляват примери без смекчаване на съгласната ж на предлога – без него, възлюблѣж и т. н.

г) От допира на крайната съгласна на предлозите с начална съгласна ч на следващите думи се получава шт, напр. иштистити в.м. изчистити, бештисльнѣ в.м. бечисльнѣ, бештаднѣ в.м. безчаднѣ, иштезнѣжти в.м. изчезнѣжти и т. н.

д) От допира на съгласна з с начална съгласна ж на следващата дума се получава жд, напр. възждадати в.м. възжадати, иждивити в.м. изживити, раждешти в.м. разжешти "разпалвам".

За да се отвори дадена сричка, необходимо е било съгласната, на която е окончавала, да бъде прехвърлена към следващата сричка. При тези процеси са могли да се създадат в началото на сричката различни съгласкови групи, от които не всички са могли да бъдат запазени в старобългарския език. Така се идва до опростяване на известии неудобни за произношение групи от съгласни, сравни напр. инфинитивните форми тети в.м. тепти (1 л. сег. вр. ед. ч. тепж), грети в.м. грепти (1 л. ед. ч. сег. вр. гревж), число в.м. читсло (сравни читати), гжсли в.м. гждсли (сравни гждж "свиря"), ясли в.м. ядели (сравни ядатъ "ядат").

По особен начин е ставало опростяването на групи тт дт, получени чрез прехвърляне на първата съгласна от предходната към следващата сричка. Тъй като сричката не е могла да започва с две преградни съгласни, между тях е ставало разподобяване, като първата преградна съгласна е минавала в търкава съгласна с, напр. плетж-плести (от пле-пти), ведж-вести (от ве-пти), крадж-красти (от кра-пти), падж-пасти (от па-пти), страсть (от стра-дтъ), власть (от кла-дтъ), сласть (от сла-дтъ).

Със закона за отваряне на сричката са свързани и следните важни явления в старобългарския език: а) образуване на носови гласни; б) метатеза на съгласните при групите *or ol – er el* между съгласни; в) възникване на сонантични р и л; г) монофтонгизация на дифтонгите. Тези явления ще разгледаме накратко в следващите параграфи.

§ 14. Носови гласни

Старобългарски език притежава две носови гласни – ж и л. Типично за тях е било, че са се произнасяли с носов призвук – ж е звучала като носово о, а л като носово е. Голямата носовка се

развива главно от съчетание *ol* или *om* пред съгласна, а малката носовка от съчетание *el*, *em* пред съгласна. Възникването им се дължи на закона за отваряне на сричката. Носовите съгласни, на които са окончавали посочените праезични срички, не са изчезвали напълно, за да отворят сричката, а се включвали към артикуляцията на предходните гласни *o* и *e* като носов резонанс, напр. пѣтъ (лат. *pons, pontis*), мѣсѣць (лат. *mensis*).

При известии случаи в старобългарски се наблюдава редуване на ж с оу, напр. гнѣснѣ са и гноушати са, мѣднѣти и моудити "бавя се, закъснявам", нѣждити и ноудити, нѣжда и ноужда. Тези редувания са типични за историята на българския език. Те се срещат и в съвременния български език: *гнѣсен* и *гнусен*, *скѣден* и *скуден* и т. н.

Още в старобългарски се явяват заченките на така нареченото *смесване на носовките*, което е много характерна черта за езика на среднобългарските паметници. В единични случаи в старобългарските паметници се срещат замени на ж с л във формите на 3. л. мн. ч. на някои глаголи от третото спрежение, напр. по-мажѣтъ в.м. помажѣтъ (Асем. еванг.), приемлѣтъ в.м. приемлѣжтъ (пак там), иматъ в.м. имжтъ (Енин. апост.). Същата замяна се среща спорадично и във форми за косвените падежи на сегашните причастия на глаголи пак от третото спрежение, напр. стелѣштѣ в.м. стелѣжштѣ (Супрас. сб.), бесѣдоужшѣми в.м. бесѣдоужжшѣми (пак там).

В късната старобългарска епоха при старобългарския адверзативен съюз нѣ се е развила вторична носовост. В Енинския апостол напр. съюзът се пише винаги нѣж, а не нѣ. Това явление е широко разпространено в среднобългарските паметници.

§ 15. Метатеза на групи *or ol – er el* между съгласни

Когато праславянските съчетания *or ol – er el* са се намирали пред гласна, те не са се подлагали на промени, сравни напр. колѣж, борѣж, берѣж, мелѣж. Когато са попадали обаче между съгласни, те са преминавали в старобългарски в ра ла – рѣ лѣ. Така напр. праславянските форми **moldъ*, **gordъ*, **bergъ*, **melko* се променят в старобългарски съответно в младъ, градъ, брѣгъ, млѣко, като съгласните р и л се премятат, а гласните о и е вследствие на удължение преминават в а и ѣ. Явлението е познато в науката

под наименование *метатеза (прехвърляне)* на ликвидните съгласни или *ликвидна метатеза*.

Резултатът от развоя на групи *or ol –er el* между съгласни не е еднакъв в различните славянски езици (обикновено в научни съчинения това положение на групите се означава с *tort tolt – tert telt*, при което със съгласната *t* условно се означава коя и да е съгласна). Навсякъде обаче се е дошло до премахване на затворената сричка. Така от праславянско **borda* имаме в старобългар. брада, в рус. борода, в чешки brada, в полски broda; от праславянско **golva* имаме в старобългар. глава, в рус. голова, в чешки hlava, в полски głowa; от праславянско **bergъ* имаме в старобългар. бръгъ, в рус. бегер, в чешки breh, в полски brzeg; от праславянско **melko* имаме в старобългар. млъко, в рус. молоко, в чешки mleko, в полски mleko. Енергично произнасяните сонорни съгласни р и л не са могли лесно да изчезнат, за да отворят сричката, нито да се включат в състава на следващата сричка, защото по този начин биха се натрупали в началото на следващата сричка съчетания от съгласни рд, лд, рг, лк, с които не могат да започват сричките в старобългарски. Ето защо плавната съгласна се е преметиала, а гласните о и е са се удължили и са преминали в а и ъ.

В старобългарски можем да имаме в различни производни на една и съща форма ту ор, ту ра, ту ел, ту рѣ и т. н. в зависимост от фонетичното обкръжение, в което са попадали първични групи *or ol – er el*, т. е. дали те се намират пред гласна или между съгласни, напр. колъж (1. л. ед. ч. сег. вр.), но клати (инфинитивна форма на същия глагол, получена от **kolti*); воръж (1. л. ед. ч. сег. вр.), но брати (инфинитивна форма на същия глагол, получена от **borti*); мелъж (1. л. ед. ч. сег. вр.), но млѣти (инфинитивна форма на същия глагол, получена от **melti*). При по-голямото число случаи обаче такива паралели отсъстват, напр. при градъ, гладъ, бръгъ и т. н.

Имаме редица случаи, при които съчетанията ра, ла, рѣ, лѣ в старобългарски са първични, т. е. не са резултат от премияне на плавните съгласни. Такива са напр. формите братъ, слабъ, грѣхъ, клѣтъ. Най-лесно те се разпознават чрез сравнение със съответните форми в руски език, гдето няма срещу тях пълногласни форми.

Ликвидна метатеза имаме и при съчетанията *or ol* пред съгласни в началото на думата (обикновено това положение на групите се отбелязва в научната книжка чрез *ort oli*). Групи *er el*

пред съгласни в началото на думата в старобългарски не се срещат. Няма ги в това положение и в останалите славянски езици. Резултатът от развоя на начални групи *or ol* пред съгласни в старобългарски и изобщо в южнославянските езици е същият, какъвто е при среднословни *or ol*, т. е. на тяхно място се развиват групи ра ла. В останалите славянски езици на мястото на начални *or ol* пред съгласни имаме ту ра ла, ту ро ло в зависимост от характера на старата интонация, която са имали тия съчетания в различни думи. В резултат на премияне на начално доисторично *or* в старобългарски са се получили форми като рама, рало, равнь, представката раз-, а в резултат на премиянето на начална доисторична група *ol* са се получили форми като лакътъ, ладии "ладия", ланнта "буза", лакати "постя, гладувам". При развоя на начални *or ol* понякога се наблюдават известни колебания. Така напр. покрай ладии в старобългарски се среща и форми алдии, покрай лакати и алкати, покрай рабъ и робъ, покрай развѣ и розвѣ.

§ 16. Възникване на сонантични р и л

Доисторичните групи *ъг, ъг–ьл, ъл* между съгласни са се превръщали в сонантични *г и л* в старобългарски. Процесът е бил предизвикан от закона за отваряне на сричката. Плавните съгласни в съседство с ерови гласни не са се губели, за да отворят сричката, нито са се прехвърляли към съседната сричка, а са се преобразували в сонантични *г л*, като са ставали сами носители на срички. Сричкообразователните р и л в старобългарски се отбелязват чрез рѣ рѣ –лъ лѣ, т. е. по начин, който привидно може да внуши, че сме имали само премияне на звуковете, напр. връъж, прѣстѣ, дрѣжати, длѣгъ, влѣна, плѣнѣ, влѣкъ. Еровата гласна обаче в тия случаи не е била от нормален тип. Това проличава от факта, че тя е останала незасегната от законите за изясняването на еровата гласна на старобългарска почва. Така във формите скрѣбъ, блѣкъ, длѣгъ, връхъ първата ерова гласна, при все че се намира в силна позиция, никога не се изяснява. Не е така при онези случаи в старобългарски, при които съчетанията рѣ рѣ –лъ лѣ са първични, т. е. не се явяват на мястото на доисторичните ѣр ѣр –ъл ѣл, напр. кръвь, плѣтъ, слѣза, бръниѣ "кал, мръсотия". В тия форми еровата гласна е била нормална и е попадала под въздействие на законите за промяна (изяснение) на еровите гласни. Тя е могла следователно да се изясни, тъй като се е намирала в силна пози-

ция. И действително кръвъ в старобългарски може да се яви като кръвъ, а плътъ като плоть. От слъза имаме форма слезъ (родителен падеж мн. ч.), а от бръниѣ – брениѣ. Следователно еровата гласна при скръбъ, влъкъ, длъгъ, връхъ е имала за цел да подчертае сонантичния характер на плавните, до които е стояла, или в краен случай да изрази слабия еров призвук, който е бил характерен за артикулацията на старобългарските сонантични р и л.

В ранния старобългарски период е имало мека и твърда сонантична съгласна р и л. Това тяхно качество се е определяло от произхода им. Старобългарските паметници обаче отразяват положение, което говори, че са настанали промени в това отиошение. Меките сонантични р и л са започнали да отстъпват. Така по паметниците може да се срещне сръдьце вм. сръдьце, съмрътъ вм. съмрътъ, пръстъ вм. пръстъ, връхъ вм. връхъ, пръвъ вм. пръвъ.

§ 17. Монофтонгизация на дифтонгите

Праславянски е притежавал следните дифтонги: *oi* (от индоевропейски *oi*, *ai*), *ei*, *ou* (от индоевропейски *oi aц*), *eu*. Първият компонент на дифтонгите е бил слоогообразуващ. Вторият компонент е представлял консонантно *i* или консонантно *u*. По силата на закона за отваряне на сричката вторият консонантен компонент на дифтонгите е трябвало да изпадне, за да се отвори сричката. Това е ставало, когато дифтонгите са се намирили пред съгласна. Дифтонгът се е превръщал по този начин в монофтонг. Настанала е така наречената *монофтонгизация на дифтонгите*.

При монофтонгизацията си пред съгласна праславянските дифтонги се променят по следния начин: а) дифтонг *oi* минава в ѣ, напр. стбл. цѣна, лит. *kaina*, лат. *roena*. На края на думите в редки случаи дифтонг *oi* се развива в и, напр. стбл. влъци, гр. λύκοι, стбл. бери (повел, форма 2. л. ед. ч.), гр. φέροις;; б) дифтонг *ei* се развива в н, напр. стбл. зима, гр. χειμα; в) дифтонг *ou* преминава в оу, напр. стбл. боудити от индоевропейски корен **bhoudh-*; г) дифтонг *eu* минава в ю, напр. стбл. блюдж от индоевропейски корен **bheudh*.

В положение пред гласна консонантият компонент на дифтонгите се е включвал към следващата сричка, напр. от глаголния корен **poi-* се развиват старобългарските глаголни форми поѣж, поѣши. По-особено се развиват пред гласни дифтонгите *ei*

eu. Дифтонг *ej* минава в *-ьj*, напр. стбл. гостыѣ (им. пад. мн. ч. от гость) от индоевр. **ghosteies* дифтонг *eu* минава в *-ов*, напр. стбл. новъ от индоевр. **neuos*.

§ 18. Епентетично н

В тясна връзка със закона за отваряне на сричката стои и възникването на така нареченото *епентетично (вмъкнато) н*. Предлозите-представки въ и съ са окончавали в доисторично време на съгласна н, която в положение пред съгласна се е губела, за да се отвори сричката, срвн. въ-дати, въ-дворити, съ-блазнити, съ-боръ. Когато обаче предлозите-представки са се включвали към думи, които са започвали с гласна, тяхната крайна съгласна и се е запазвала, като се е включвала в състава на следващата сричка. По такъв начин са се образували следните старобългарски форми: въ-нити, въ-нати, въ-ноушити, въ-нѣдра (основна дума ядро), въ-нхтрънь "вътрешен", съ-ннти, съ-нмати, съ-нмиште, съ-нъмъ "сбор, дружина", съ-нискати, съ-нѣдати, съ-нѣдъ "храна", съ-нати, съ-натие "събрание, синедрион". Изключенията от това правило в старобългарски са малко. Такива са напр. глаголите въоб-разити и въоржжити, които са по всяка вероятност късно оформени, след като законът за отваряне на сричката е престанал да действа.

Краесловното н на предлозите-представки въ съ се е запазвало редовно, когато те са се свързвали със започващи с гласна форми на анафоричното местоимение и и на отиосителното местоимение нже, срвн. въ-нъ (вин. пад. м. р. ед. ч. на анафор. мест.), съ-нимъ (твор. пад. м. р. ед. ч. на анафор. мест.), въ-нъже (вин. пад. м. р. ед. ч. от относ. мест.). Под влияние на тези първични съчетания епентетичното н започва да се явява в старобългарски редовно и при съчетания на всички старобългарски предлози със започващи с гласна форми на анафоричното местоимение и на отиосителното местоимение нже. Така в старобългарски имаме редовни форми като надъ нь, къ немоу, отъ него, прн немъ, прѣдъ нимъ и т. н. Епентетично н се явява и при съчетания на предлози с наречия, напр. до-нѣдеже, до-нелиже, отъ-нелиже, отъ-нѣдоуже, въ-нхтръ.

§ 19. Гласни в началото на думата и на сричката

Когато са се намирали в началото на думата или в началото на сричката, старобългарските гласни са получавали протетично *j*, т. е. подлагали са се на йотация. Две гласни от задната редица, именно *ъ* и *ы*, са получавали вместо протетично протетично *e*. При гласните от предната редица началната йотация е по-разп-ространена. При гласна *н* йотацията е била мъчно доловима. Ето защо тя никога не се отбелязва в писмото. Глаголицата не познава и йотувано *e*, а в кирилските паметници йотацията на начално *e* не е напълно последователно прокарана, пише се напр. *юго*, *юмоу*, *югда*, но и без йотация *его*, *емоу*, *егда*. В тези факти може да се отразяват особености на различни старобългарски диалекти с отпаднала йотация, но и отклоненията могат да се дължат на обстоятелството, че и при гласна *e* йотацията понякога не се е нуждала от специално отбелязване. Йотацията на начална малка носовка в глаголическите паметници е обикновено явление (само Синайският псалтир прави изключение, като употребява *ѡ* във всяка позиция). В кирилските старобългарски паметници знакът за малката носовка *л* означава изобщо йотувана гласна, а за не-йотувана малка носовка, т. е. за малка носовка след съгласна, се употребява знак **А**, така напр. пише се, общо взето, *ати*, *поати*, *прѣати*, но *възати*, *вънати*, *отати*.

Йотацията на *ѣ* в началото на думата и на сричката е предизвикала по-съществени промени поради силното палатализуване на гласната. В отбелязаните положения се среща само монофтонгичен *ѣ*, т. е. ятова гласна, която по произход е свързана с дълго *e*. Поради йотацията начално *ѣ* преминава в *я*, напр. *ясти* (корен *ed-*), но *обѣдъ* (монофтонгичен *ѣ* след съгласна); *стояти*, но *сѣдѣти* (монофтонгичен *ѣ* след съгласна).

Малкият *ер* се среща в редки случаи в началото на думата или в началото на сричката. При това положение и той се е подлагал на йотация, но полученото съчетание *јь* се превръща в *и*, сравни напр. *игла* от *јьгла*, *иго* от *јьго*, *имж* от *јьмж* (но *възьмж*), *имати* (но *възьмати*), и от *јь* (вин. пад. ед. ч. на анафор. мест. м. р.), но *въ нь*, *кран* от *крајь*, *достоинъ* от *достојьнь*, *наимъ* от *најьмъ*.

На редовна йотация се е подлагала и задноезичната гласна *а* в началото на думата и в началото на сричката, напр. *яслн*, *ядра*, *яма* и т. н. Под влияние на старобългарски диалекти, които са

започнали да пренебрегват йотацията, в старобългарските паметници думи като *анце*, *азъ*, *алкати* не са отбелязани нито веднъж с йотувана начална гласна *а*. По-чести са отклоненията в старобългарските паметници при гласна *а*, намираща се в началото на вътрешна сричка, срвн. напр. следните примери: *сѣаниѣ* *вм.* *сѣяниѣ*, *чааниѣ* *вм.* *чаяниѣ*, *доврааго* *вм.* *доврагаго*, *божиа* *вм.* *божиа*, *олѣа* *вм.* *олѣа*.

От гласните от твърдата редица в началото на думата и на сричката могат да стоят, без да се подлагат на промени, гласните *о*, *оу* и *ж*. В изолирани случаи гласна *оу* може да получи йотация, напр. *ютро* *вм.* *оутро*, *юже* *вм.* *оуже*. Също така в изолирани случаи пред начално *ж* може да се развие протетична гласна *в*, напр. *сѣвжъ* *вм.* *сѣвюзъ*, *вжза* *вм.* *жза*.

В началото на думата и на сричката гласни *ъ* и *ы* се срещат в единични случаи. В такава позиция пред тях се развива протетична съгласна *в*. Напр. началото на глаголният корен *ѡп-* "викам" се преобразява във *вѡп-*, вследствие на което в старобългарски имаме глагол *вѡпити*. Намиращият се в началото на вътрешна сричка *ы* в глагола *на-ык-нжти* получава протетично *в* и глаголт в старобългарски гласи *на-ык-нжти* "на-ык-нжти" "на-ык-нжти". Коренната сричка *ык-* на глагола се открива в отгласна степен *оук-* в глагола *оучити*. Двата глагола стоят в семантична връзка.

Протетично в пред *ы* съдържа и библейското име *давидъ*, гр. *Δαυιδ*.

§ 20. Редуване на гласните

Промяната на коренната гласна в думи от един и същ корен наричаме *редуване*. Чрез редуване могат да се менят в същност не само коренни гласни, но и гласни в наставки и окончания. Различните видове гласни, които се получават при редуването, наричаме *степени*. Така напр. говорим за *а-степен*, *о-степен*, *е-степен* и т. н. на дадена коренна гласна. Процесът е бил наследен в старобългарски от далечно доисторично време, но с чувствителни промени в закономерностите, по които е протичал. Различавали са се два вида редуване — *количествено* и *качествено*. При първото сме имали редуване на различни по своето количество гласни (дълги, кратки, редуцирани), а при второто само на качествено различни гласни. Тъй като сред гласните в старобългарски не съществува противопоставяне по краткост и дължина, следи-

те от старото количествено редуване се откриват със средствата на сравнителното индоевропейско езиковедие. Така напр. редуването на коренната гласна в гор-ѣти и (раз)-гар-ѣти, което в старобългарски е вече качествено, има за основа старо количествено редуване на кратко *o* с дълго *o*. Също така промените на коренната гласна във формите за минало свършено време на някои глаголи има за основа старо количествено редуване, напр. ведж "вода" и вѣсь "водих" (редуване на кратко е с дълго е) водж "бода" и бась "бодох" (редуване на кратко *o* с дълго *o*). По-отчетлива е следата на онова количествено редуване, при което старата редуцирана степен на гласните е застъпена в старобългарски от еро-ви гласни, напр. облѣкж "облека" и облѣченъ "облечен". Особено е мястото в старобългарски език на редуването на гласните при образуване на несвършени глаголни форми, напр. родити – раж-дати, поити – напаяти и т. н. Това редуване почива върху удължаването на коренната гласна (количествено редуване), но то е по-късно явление и се среща само в славянските и балтийските езици.

При количествените редувания понякога се е стигало до така наречената *нулева степен* на гласната, т. е. до пълното ѝ изчезване. Единствен пример от подобна стара нулева степен на коренната гласна в старобългарски представят някои форми на глагола выти, напр. сжтъ (3 л. мн. ч.) и сы (сег. деят. прич. м. и ср. р.). При тях се е загубила старата коренна гласна *e*, която виждаме в ъсмь, ъси т. н.

Редуването на гласните не е ставало по произволен начин. Различните степени на гласните служат в същност като показатели на различни форми, образувани от един и същ корен. С оглед на тази тяхна особеност ще изредим по-долу някои от по-типичните редувания на коренни гласни в старобългарски.

1. Един от най-обикновените типове представя редуването на коренно е с коренно *o*, първото като показател на глагол, а второто на име: берж – съборъ, гребж – гробъ, везж – возъ, плетж

— плоть, рекж – рокъ, текж – токъ, вредж – вродъ, стелжж – столъ, несж – прнносъ, лежж – ложе. Вариант на това редуване представя редуването на носово е (малка носовка) в глаголни корени с носово *o* (голяма носовка) в именни корени: трасж – тржсъ, блддж

— блждъ, лакж – лжка, вазати – вѣза, съпрагати – съпржгъ, тагнжти – тжга. В именни и глаголни корени се срещат още редувания между и и *o*, ъ и ѣ: лити – лои, сняти – оусои, гнити – гнои,

повити – повон, вити – бон, почнти – покои; цкътж – цбѣтъ, свѣтъти – свѣтъ.

2. Доста обикновени са редуванията в коренната гласна на сегашната и инфинитивната форма на глаголите. Един от най-разпространените типове е редуването на е с ъ: берж – бьрати, держ – дьрати, стелжж – стьлати, перж – пьрати. Останалите типове са разнообразни, сравни напр. зовж – зьвати, жнджж – жьдати, зѣжж – зьяти, смѣжж са – смьяти са, знжджж – зьдати, пншжж – пьсати. Много характерни за старобългарски са редуванията, които по своя произход са късни и се дължат на ликвидната метатеза и на възникването на носовки под влияние на закона за отваряне на сричката: а) стар корен ер, в сег. вр. рь, в инфин. форма рь (от метатеза на ер между съгласни): чръпжж – чръти, връгжж – връшти, тлъкжж – тлъшти, мьржж – мръти, тьржж – тръти, пьржж – пръти, жьржж – жръти; б) стар корен ен или ем, в сег. форма ън или ъм, в инфин. форма ъ (от ен или ем между съгласни): пьнжж – пати, клънжж – клати, начьнжж – начати, имжж – ъти.

3. Редуване на коренната гласна във формите от свършен и несвършен вид на глаголите. Срещат се разнообразни типове:

Тип *o/a*: родити – раждати, оутонжти "потъвам" – оутапати, по-мошти – помагати, коснжти са – прикасати са, положити – полагаги, пригвоздити – пригваждати, съплести – съплѣтати.

Тип *ъ/н*: съвьрати – съвирати, съзьдати – съзидати, прозьрѣти – прозирати, напьсати – написати, постьлати – постилати.

Тип *ъ/ы*: въздыхнжти – въздыхати, съзьвати – съзывать, исъхнжти – исыхати, посьлати – посылати, лобъзати "целувам" – лобызати

Тип *е/ѣ*: оугнести – оугнѣтати, погрети – погрѣвати, съплести – съплѣтати, истешти – истѣкати.

§ 21. Уподобяване на гласни

Най-чести случаи от подобни явления в старобългарски се наблюдават след изпадането на междугласна *j*. Касае се за подобяване на гласна е към предходните гласни, а именно на група ае в аа, оуе в оуоу, на ѣе в ѣѣ или ѣа. Примери: дѣлаеътъ – дѣлаа-тъ, докраеого – добрааго, трѣбоуеете – трѣбоуоуеете, доброуеемоу – доброуоуемоу, добрѣеъмь – добрѣъмь или добрѣамь. След подобяването често настава и стягане (контракция) на гласните, напр. дѣла-тъ, добрааго, доброуемоу.

§ 22. Омекчаване (палатализация) на задноезични-те съгласни к, г, х

1. Първо омекчаване. Една от най-характерните промени в областта на съгласните, които са ставали още на праславянска почва, е омекчаването на задноезичните съгласни к, г, х в ч, ж, ш в положение пред следните гласни от предната редица: е, праезично дълго е (минало на праславянска почва в ъ), ъ, ѱ, и (от праезично дълго о- Примери: а) пред е: оученнкъ – оученнче (зват. пад.), можъ – можеши, доухъ – доуше (зват. пад.); б) пред дълго праезично е, което, след като са се развили пред него ч, ж, ш, минава в а, в. в ъ: млъкнжти, млъчати (в. млъчѣти, сравни видѣти), мъногъ – мъножаи (сравнителна степен в. мъножѣи, сравни старѣи), слоухъ – слоушати; в) пред ѡ: отрокъ – отроча, видѣхъ – вндѣшѡ, жадати от *gend-; г) пред ѱ: чловѣкъ – чловѣчество, мъногъ – мъножество, грѣхъ – грѣшнъ; д) пред и: мжка – мжчти, вѣгж – бѣжиши, соухъ – соушнти.

2. Второ омекчаване. Описаното по-горе омекчаване на задноезичните съгласни в историята на славянските езици е старо. То е настанало още преди праезичните дифтонги о;иа (да преминат в ъ и н на славянска почва. В една по-късна епоха задноезичните съгласни в положение пред ъ и и, получени от старите дифтонги оі аі, се омекчават в ц, з, с. Това омекчаване се означава като *второ омекчаване (втора палатализация)* на задноезичните съгласни. Примери: ржка – ржцѣ (дат. пад. с окончание ѣ от стар дифтонг), оученикъ – оученици (имен. пад. мн. ч. с окончание и от стар дифтонг), књига – књизѣ (дат. пад. ед. ч.), богъ – бози (им. пад. мн. ч.), въздохъ – въздоусѣ (мест. пад. ед. ч. с окончание ѣ от стар дифтонг), доухъ доуси (имен. пад. мн. ч.).

На второ омекчаване се подлагат съгласните к и г в съчетания кв, гв, когато са се намирили пред дифтонгичен ъ, напр. цвѣтъ от квѣтъ, звѣзда от гвѣзда. Това омекчаване е характерно за южните и източните славянски езици. В западните славянски езици първоначалните групи кв, гв остават непроменени, сравни пол. *kwiat*, чеш. *kvet* – пол. *gwiazda*, чеш. *hvezda*. Съгласна х в съчетание хк е могла да се омекчи според двете омекчания. От влѣхвъ звателен падеж е влѣшве (сравни още влѣшвенѣ, влѣшьва, влѣшь-ство), а имен. пад. мн. ч. влѣсви.

3. Трето омекчание. В известии немногбройни случаи виждаме, че задноезичните съгласни к, г, х се променят в ц, з, с след гласни ъ, ѡ, и. Това омекчаване на задноезичните съгласни по своите резултати не се отличава от второто, но тъй като условията на неговото възникване са по-други, то обикновено носи наименование *трето омекчаване*, или *трета палатализация* на задноезичните съгласни. Вън от това то има и други някои отличителни белези. Докато първите две омекчавания са регресивни, т. е. са предизвикани от следващи гласни, третото омекчаване е прогресивно, т. е. причинява се от гласни, които предхождат задноезичните съгласни. Друга отличителна негова черта е непоследователността, с която се проявява в езика. Има доста случаи, гдето третото омекчаване бихме очаквали да се прояви, а в същност не се проявява. Ще прибавим още, че случаите от трето омекчаване на съгласната х са крайно редки в старобългарски език. Примери: а) Трето омекчаване на съгласна к имаме на следните места: в наставки -къ, -ѡка, -ѡко, които се променят в -ѡцъ, -ѡца, -ѡце, но с непоследователности, напр. юньцъ, отьцъ, старьцъ, коупьцъ; мышьца, овьца, но клѣтька, ржцька; срьдье, слъньце; в наставки -нкъ, -нка, -нко, които се променят в -нцъ, -нца, -нце, но с много голяма непоследователност. Наставка -ѡцъ се среща само в съществителното коравнцъ, но първоначален суфикс -нкъ се пази непроменен, сравни оученнкъ, длъжннкъ, азычннкъ и т. н. Наставка -ица имаме в дѣвица, чрѣница, пѣтица, десница, но сравни отклоненията жжика ближика "близък човек, роднина". Омекчена наставка -нце имаме само в съществителното анце. Непроменена наставка -ико в старобългарски изобщо не се среща. Трето омекчаване на к откриваме и в следните несвършени глаголни форми: нарицати (корен рек-, сравни рекж – решти), мръцати (корен мрък-, сравни мръкнжти), лѡцати "огъвам" корен лѡк-, сравни лѡкж – лѡшти). Трета палатализация на съгласна ѡ по-рядка от третата палатализация на съгласна а. Имам няколко случая с наставка -ѡза от първично -ѡга: полъза (корен лъг-), стъза (корен стъг-); някои чужди имена с наставка -ѡзь (от -ing) – кѡназь, пѡназь, кладѡзь; в съществителното ѡза; в несвършените глаголни форми двизати (двигнж – двигнжти), сѡзати (сѡгнж – сѡгнжти).

§ 23. Омекчаване на съгласните под влияние на j

Йотата е действала силно омекчително върху предходните съгласни, при което известна част от съгласните променят коренно своя характер. Наблюдават се следните явления:

а) Задноезични съгласни к, г, х в положение пред j се променят по същия начин, както се променят по силата на първата си палатализация. Примери: плакати – плачь (от плак-ъь), притъкнѣти – притъча (от притък-ѣа), лъглти – лъжа (от лъг-ъь), стрѣгж – стража (от страг-ѣа), доухъ – Доуша (от доух-ѣа), соухъ – соуша (от соух-ѣа).

б) Съгласни с и з в положение пред j се променят в ш и ж. Примери: пасж – паша (от пас-ѣа), ножъ (от ноз-ъь), возити – вожж (от воз-ъж).

в) Съгласни т и д в положение пред j се променят в шт и жд. Примери: вратити – вратѣж (от врат-ъж), хотѣти – хоштж (от хот-ъж), свѣтъ – свѣшта (от свѣт-ѣа), ходити – хождж, водити – вождж (от вод-ъж), жадати – жадѣа (от жад-ѣа). Този развой на съчетанията *tj dj* е типичен само за българския език. Във всички останали славянски езици на мястото на *tj dj* са получени други резултати. Както видяхме, наличието на групи шт жд в старобългарски е едно от най-здравите доказателства, че езикът на Константин-Кирил и Методий е представлявал български диалект.

г) От съчетанието на съгласните п, в, м и б с j се получава-пл', вл', мл', бл'. Примери: пристѣпити – пристѣплѣж (от пристѣп-ъж), коупити – коуплѣж (от коуп-ъж), капати – каплѣж (от кап-ъж), любнѣти – люблѣж (от люб-ъж), корабль (от кораб-ъь), ловитн – ловлѣж (от лов-ъж), оставити – оставлѣж (от остав-ъж), земля (от зем-ѣа), аврамль "Аврамов" (от аврам-ъь). Новоразвилата се съгласна л при тия случаи се нарича *епентетично л*. В развоя на българския език епентетичното л започва да се губи отрано. То вече не е характерно за съвременния български език. Още в старобългарски език намираме множество примери, при които то е изчезнало, напр. земи вм. земли, корабъ вм. корабль, пристѣпъ вм. пристѣплѣж и т. н. Вместо очакваното благословенъ в старобългарските паметници винаги се явява благословенъ. В Супрасълския сборник вместо епентетично л се пише ъ, напр. земъга, лювъяше и т. н. В коренни срички епентетичното л се задържа непокътнато, но в такива позиции то е изобщо рядко явление, сравни плъвати, блюдо, блюсти.

д) Съчетания ек и ст пред_у се променят в шт, а съчетание зд в жд. Примери: искати – иштж (от иск-ъж), отъпоустити – отъпоуштж (от отъпоуст-ъж), кръстити – кръштж (от кръст-ъж), прѣльстити – прѣльштж (от прѣльст-ъж), пригвоздити – пригвождж (от пригвозд-ъж), яздити – яждж (от язд-ъж).

е) Съчетания сн, зн, сл пред j се променят в шн', жн', шл'. Примери: къснити – къшняше, съблазнити – съблажнѣж, мислити – мышлѣж. Непоследователно е омекчаването на групите тр, стр, др пред j. От съмотрити имаме съмоштрѣж и съмотрѣж, от изострити имаме изоштрень и изострень, от оумждрити имаме и оумждрѣж, и оумждръж.

§ 24. Съчетания кт, гт пред предни гласни

Съчетанията кт, гт са се подлагали на силно омекчаване, когато са се намирали пред гласни от предната редица. На тяхно място в такива случаи се явява съчетание шт. Примери: блѣкж – влѣшти (от влѣкт-и), рекж – рѣшти (от рект-и), лакж – лашти (от лакт-и), тлѣкж – тлѣшти (от тлѣкт-и), могж – мошти (от мотг-и), връгж – врѣшти (от врѣгт-и), ноштъ (от първична форма *noktis).

III. Морфология

A. СЪЩЕСТВИТЕЛНИ ИМЕНА

§ 25. Род, число, падеж

В старобългарски имената имат три рода – *мъжки, женски, среден*. Въз основа на окончанията за именителен падеж ед. ч. може да се направи следната разпределба на имената по род:

а) Имената, които окончават на -ъ, са от мъжки род, напр. градъ, братъ, оученнкъ, снѣгъ, прагъ.

б) Имената, които окончават на -о, -е, -а, са от среден род, напр. мѣсто, гнѣздо, слово, поле, ложе, нма, плема, отроча "дете".

в) Имената, които окончават на -а, -я, -и, са от женски род, напр. жена, вѣра, боуря, воля, мати, поустьини. Известен брой имена със същите окончания са от мъжки род, напр. владыка, слоуга, дръводѣля "дърводелец", краи, сждъи "съдия".

г) Имената, които окончават на -ы, са от женски род, напр. църкы "църква", тыкы "тиква". Има обаче две имена с именително окончание -ы, които са от мъжки род. те са пламы "пламък" и камы "камък".

д) Имената, които окончават на -ь, са от женски и мъжки род, напр. кость, старость, гость, голжбъ.

От това разпределение се вижда, че в старобългарски нямаме строго установени формални мерила за определяне на родовата принадлежност на имената. Редки са случаите с колебание на граматичния род.

В старобългарски имаме три числа – *единствено, множествено и двойствено*. Последното е много жива категория и се употребява редовно за означаване на два предмета или на природни двойки от предмети, напр. *крака, криле, очи, уши*. Известно отклонение от употребата на двойственото число се забелязва при

думата оустъна. Вместо двойствената форма оустънѣ в някои старобългарски паметници се употребява обикновената множествена форма оустъны. И в новобългарски няма следа от стара двойствена форма на оустъна. Обратно, в старобългарски се среща разширена употреба на двойствените форми очи, оуши, ржцѣ, нозѣ. Употребяват се те и когато става дума за много лица, т. е. като форми за множествено число. Още в старобългарски следователно се слага началото на пълно изместване на формите за множествено число на тия имена, които гласят очеса, оушеса, ржки, ноги, оставили свои следи само в съвременните български диалекти.

И в старобългарски, както и в ред други езици, имаме имена, които се употребяват само в тяхната форма за множествено число, т. е. така наречените *плуралия тантум*. Такива са напр. ясли, врата, оуста, кѣнигы, прѣси "гърди", гжсли, пѣниы. При неголям брой имена формата за множествено число е заместена от форма, която има значение на събирателно име. Така напр. като множествена форма от съществителното каменъ се употребява каменію, което е в същност съществително от среден род със събирателно значение. Така също от коренъ имаме коренію, от трънъ – трънію, от листъ – листію.

Във връзка с броя на падежите старобългарски се отличава с особености, които и до днес са присъщи на славянските езици с изключение на съвременния български език. От осемте индоевропейски падежа старобългарският език е наследил седем, вследствие на което неговата склонитбена система е по-богата от склонитбената система на старогръцки и латински. В старобългарски имаме следните падежи: 1. *именителен (номинатив)*; 2. *родителен (генитив)*; 3. *дателен (датов)*; 4. *винителен (акузатив)*; 5. *творителен (инструментал)*; 6. *местен (локатив)*; 1. *звателен (вокатив)*. Старобългарски е загубил стария падеж, наречен *аблатив*, чиито функции е започнал да изпълнява родителният падеж.

В двойственото число имаме само три падежни форми – една за именителен, винителен и звателен, втора за родителен и местен и трета за дателен и творителен. Само при личното местоимение за 1 л. именителен и винителен падеж имат различни форми – именителна кѣ и винителна ва. В множествено число нямаме специални форми за звателен падеж, който в това число се изразява чрез формите за именителен падеж. Имената от жен-

ски род нямат за именителен падеж множествено число специална форма – винителната им форма служи и за именителна.

§ 26. Склонитбени типове

В наследената от доисторично време структура на старобългарските имена различаваме *корен, основен суфикс и окончание*. Така напр. във формата *доухомъ*, твор. пад. ед. ч. от *доухъ*, различаваме ясно корен *доух-*, основен суфикс *-о-* и окончание *-мъ*; във формата *слобесе*, род. пад. ед. ч. от *слово*, различаваме корен *елов-*, основен суфикс *-ес-* и окончание *-е*. Всяка една от тези части на думата има своя служба. Коренът е носител на значението, основният суфикс видоизменя или уточнява значението, а чрез окончанието се изразява отношението на дадена дума към останалите думи в изречението. Съчетанието от корена и основния суфикс образува основата на дадена дума. В приведените по-горе думи основата е *доух«-* и *словес-*. В своето далечно минало славянските езици са познавали и *безосновни (атематични)* думи, т. е. такива думи, които не са притежавали основен суфикс, а са били съставени само от корен и окончание. Думите с такъв строеж обаче са изчезнали отдавна в славянските езици, като са приели допълнително някакъв основен суфикс.

Основата на славянската дума е могла да окончава било на гласна (сравни *доухо-*) съгласна (сравни *словес-*). В сравнение с положението, което е съществувало в индоевропейския език, в славянските езици е настанало чувствително намаление на основите, които са окончавали на съгласна. Голяма част от тях са преобразили своя строеж, като са се включили към имената с основа на гласна. И сред основите, които са окончавали на гласна, вследствие на някои фонетични развития, характерни за епохата, в която е съществувал праславянският език, е настанало известно стеснение, което се е изразявало в сливането на имена, които са притежавали първично различни основни гласни. Старобългарският език ни е засвидетелстван в такъв стадий от развоя на славянските езици, когато вследствие на фонетични развития, настанали още на праславянска почва от сливането на основния суфикс с окончанията, старата основа на думите обикновено не личи. В първата форма имаме окончание *-ъ*, в което старата основа на името е съвпаднала с окончанието (*-о-s*), а във втората, при все че крайното *о* е част от старата основа (*-о*), то

вече в старобългарски се чувства като окончание. Същото нещо се установява и при всички останали имена в старобългарски език. Само в известни техни падежни форми, напр. *доух-о-мъ*, *слов-ес-е*, може да се отдели старата им основа. Като резултат от фонетичните промени, които са се получавали от сливането на старите основи с окончанията, основата на старобългарските думи претърпява изменение и вече винаги окончава на съгласна. Но въпреки тези промени старите склонитбени типове остават да съществуват в старобългарски като обособени категории с характерни за всяка една от тях падежни окончания. Ето защо най-сполучлива разпредялба на старобългарските имена на склонения става с оглед на тяхната стара основа, при все че, както се каза, тя обикновено не личи.

В старобългарски различаваме следните склонения:

I. Имена със стара основа на гласна

1. Склонение на имена със стара *о*-основа с мек вариант на имена с *јо*-основа. Включва имена от мъжки и среден род: родъ м. р. – село ср. р., мек вариант *мжъ* м. р. – поле ср. р. Старата основа личи във формите за твор. пад. ед. ч. *род-о-мъ*, *сел-о-мъ*, мек вариант *мжж-е-мъ*, *пол-е-мъ* (с преход на *о* в *е* след мека съгласна).

2. Склонение на имена със стара *й*-основа. Включва имена от мъжки род: *сынъ*. Старата основа, преминала в *ъ*, личи във формата за дат. пад. мн. ч. *сын-ъ-мъ*.

3. Склонение на имена със стара *а*-основа с мек вариант на *ја*-основа. Обема с много малки изключения имена от женски род: *жена*, *боуря*. Старата основа личи във формата за дат. пад. мн. ч. *жен-а-мъ*, *доуш-а-мъ*.

4. Склонение на имена със стара *і*-основа. Включва имена от женски и мъжки род: *костъ*, *гостъ*. Старата основа, променена в *ъ*, личи във формата за дат. пад. мн. ч. *кост-ъ-мъ*, *гост-ъ-мъ*.

5. Склонение на имена на дълга *ѣ*-основа. Имената са от женски род: *црькы*, *локы*. Старата основа, променена в *ък*, личи във формата за род. пад. ед. ч. *црьк-ък-е*, *лок-ъв-е*.

II. Имена със стара основа на съгласна

1. Имена със стара *и*-основа. Включва имена от мъжки и среден род: *камы*, *нма*. Старата основа личи във формата за род. пад. ед. ч. *кам-ен-е*, *им-ен-е*.

2. Имена със стара nt-основа. Обема имена от среден род: телл. Старата основа личи във формата за род. пад. ед. ч. тел-ен-те.

3. Имена със стара s-основа. Включва имена от среден род: слово. Старата основа личи във формата за род. п. ед. ч. слов-ес-е.

4. Склонение на имена със стара r-основа. Включва имена от женски род: мати. Старата основа личи във формата за род. пад. ед. ч. мат-ер-е.

§ 27. Склонение на имената със стара o- и jo-основа

а) *Имена със стара o-основа м. р.* Към тая категория спадат многобройни имена, които в именителен пад. ед. ч. окончават на -ъ: врагъ, глддъ, градъ, снѣгъ, зжбъ, дроугъ "приятел", мракъ, слоухъ и т. н. Освен първични имена от рода на приведените, към склонението се отнасят и някои произволни думи: с наставка -нкъ или с нейния разширен вариант -ъникъ: оученикъ, мжченикъ, длъжьникъ, грѣшникъ, источьникъ, правьдъникъ; с наставка -ъкъ -начатькъ, патъкъ, прибытъкъ; с наставки -еть, -ътъ, -отъ: трепеть, рѣпътъ, шьпътъ, клопотъ. Към склонението спадат и някои сложни думи, като водоносъ, лицемѣръ, врътоградъ "лозе".

Ед. ч.	Мн. ч.	Дв. ч.
и. родъ	роди	
р. рода	родъ	и. в. рода
д. родоу	родомъ	р. м. родоу
в. родъ	роды	д.п. - родома
т. родомъ	роды	
м. родѣ	родѣхъ	
з. роде	роди	

б) *Имена със стара o-основа среден род.* Тук спадат голям брой първични имена, в състава на които не фигурират никакви допълнителни наставки, напр. лѣто, масо, иго, село, луксто, вино и т. н. Голям е също така броят и на производните думи, между кои то ще изтъкнем следните: с наставка -то: жито (от жив-то), злато, сито, длато, пжто "окова", грѣло, крило; с наставки -но, -ъно: сѣно, врлшьно "храна"; с наставка -ство: кладычство, съвѣдѣтельство, мжжство, мъножство, богатство и т. н.

Ед. ч.	Мн. ч.	Дв.ч.
и. лѣто	лѣта	
р. лѣта	лѣтъ	
д. лѣтоу	лѣтомъ	и. в. лѣтъ
в. лѣто	лѣта	р. м. лѣтоу
т. лѣтомъ	лѣты	д. т. лѣтома
м. лѣтъ	лѣтъхъ	
з. лѣто	лѣта	

в) *Имена със стара jo-основа мъжки род.* Тук спадат имена, които в именителен падеж ед. ч. окончават на -ъ, като конь, врачъ, кошъ, ножъ. След гласни окончанието -ъ, което иде от първоначално -jъ, се променя в -и: краи, ходатаи, зълодѣи, бои, вои "войник". Съгласната пред окончание -ъ е винаги мека. Между производните думи ще изтъкнем следните: с наставка -тель и с нейния разширен вариант -итель: прѣдатель, дѣлитель, оучитель, приятелъ, по-велитель, зиждатель "строител", всьедръжителъ, погребителъ; с наставка -арь: рыкаръ, вратаръ, мытаръ, винарь; с наставка -ъць: коупць "търговец", ловць, градць, творць, борць, цвѣтъць, отць; с наставка -ишь: отрочишь "дете", дѣтишь, пѣтишь "птица". Към имената със стара jo-основа се отнасят и няколко стари заемки от германските езици, напр. къназь, пѣназь "монета".

Ед. ч.	Мн. ч.	Дв.ч.
и. конь	кони	и. в. коня
р. коня	конь	р. м. коню
д. коню	конемъ	д. т. конема
в. конь	кона	
т. конемъ	кони	
м. кони	конихъ	
з. коню	кони	

г) *Имена със стара jo-основа среден род.* Именителното окончание е -е, получено чрез прегласяне на о в е след мека съгласна, напр. поле, море, ложе. Между производните думи характерни са следните: с наставка -иште: жилиште, сѣдалиште, сѣдиште, сѣньмиште "синагога", прибѣжиште; с наставка -ъе, отличителна за абстрактни имена: милосръдъе, веселье, съдравъе, величъе, за отглаголни съществителни: прошенье, виденье, моленье, глаголанье, за събирателни имена: каменье, листье, джбье; за имена с конкретно значение: распътые "кръстопът", приморье.

Ед. ч.	Мн. ч.	Дв.ч.
и. море	моря	
р. моря	морь	
д. морю	моремъ	и. в. мори
в. море	моря	р. м. морю
т. моремь	мори	д. т. морема
м. мори	морихъ	
з. море	моря	

Бележки към склонението

а) Различията между окончанията на имената от *о*- и *јо*-основи се дължат на законен преглас на гласните *ъ*, *о*, *ы*, *ѣ* в първичните окончания под влияние на *у*. Така вместо окончания *-ъ* (им. пад. ед. ч. м. р.), *-о* (им. пад. ед. ч. ср. р.), *-омъ* (твор. пад. ед. ч.), *-ѣ* (мест. пад. ед. ч.), *-омъ* (дат. пад. мн. ч.), *-ы* (твор. пад. мн. ч.), *-ѣхъ* (мест. пад. мн. ч.), *-ома* (дат. твор. пад. дв. ч.) при твърдия вариант, имаме *-ь*, *-е*, *-емь*, *-н*, *-емъ*, *-и*, *-нхъ*, *-ема* при имената от мекия вариант. По-чувствително е различието в окончанията за вин. пад. мн. ч. *-ы* и *-а*, което в основата си има пак същото оправдание. Не стоят в никаква родствена връзка само окончанията за звателен падеж *-е* и *-ю*.

б) Пред окончанието *-е* на звателния падеж задноезичните съгласни *к*, *г*, *х* се променят в *ч*, *ж*, *ш* според първото им омекчаване, напр. *чловѣкъ* – *чловѣче*, *богъ* – *боже*, *доухъ* – *доуше*. Пред окончанието *-ѣ* за местен падеж ед. ч., пред окончанието *-н* за имен. пад. мн. ч. и пред окончанието *-ѣхъ* за местен падеж мн. ч. същите съгласни се променят в *ц*, *з*, *с* според второто им омекчаване, напр. *оученикъ* – *оученици* им. пад. мн. ч., *оученицѣхъ* мест. пад. мн. ч.; *богъ* – *бозѣ* мест. пад. ед. ч., *бози* им. пад. мн. ч., *бозѣхъ* мест. пад. мн. ч.; *доухъ* – *доусѣ* мест. пад. ед. ч., *доуси* им. пад. мн. ч., *доусѣхъ* мест. пад. мн. ч.

в) Имената с *о*-основа с именително окончание *-ьць*, *-зь* имат звателни форми на *-е*: *отьць* – *отъче*, *старьць* – *старъче*, *младьньць* – *младънъче*, *кьназь* – *кьнаже*. От *кьназь* се среща звателна форма *кьназоу*. Тия звателни форми са се установили по време, кога то именителната форма на имената е гласяла *отъкъ*, *старъкъ*, *младънькъ*, *кьнагъ*, променена по-късно по силата на третата палатализация на задноезичните съгласни в *отъць*, *старъць*, *младъньць*, *кьназь*.

г) В Супрасълския сборник от *чловѣкъ* се среща на две места звателна форма *чловѣчине*. Това става под влияние на много продуктивната наставка *-инъ* за образуване на имена от м. р. в ед. ч.

д) Родителното окончание *-я* при имената от *о*-основи след шипящи съгласни и след съгласковите съчетания *шт* и *жд* винаги се предава с *а*: *мъжа*, *врача*, *вожда*, *плашта*, *дъжда* и т. н. Дателното окончание обаче при същите имена може да се предаде двойко – *ту* с *оу*, *ту* с *ю*: *мъжоу* и *мъжю*, *врачоу* и *врачю*.

е) Крайните ерови гласни на имената от мъжки род *о*-основи могат понякога да се изяснят в *о*. Това става, когато имената се свържат тясно в акцентно отношение със следващи енклитични показателни местоимения *тъ* и *съ*, напр. *равотъ* *вм.* *равъ* *тъ*, *оученнокотъ* *вм.* *оученнкъ* *тъ*, *плодосъ* *вм.* *плодъ* *съ*, *миросъ* *вм.* *миръ* *съ*, *родосъ* *вм.* *родъ* *съ*.

ж) Известни особености показват падежните форми на имената на *јо*-основи среден род с именително окончание *-нѣ*, *-ьѣ*. Склонението на тези имена има следния нормален вид: *знаменнѣ* (им. пад. ед. ч.), *знаменѣ* (род. пад. ед. ч.), *знамению* (дат. пад. ед. ч.), *знаменнѣ* (вин. пад. ед. ч.), *знаменнѣмъ* (твор. пад. ед. ч.), *знаменн* (мест. пад. ед. ч.), *знаменнѣ* (зват. пад. ед. ч.), *знаменѣ* (им. пад. мн. ч.), *знаменн* (род. пад. мн. ч.), *знаменнѣмъ* (дат. пад. мн. ч.), *знаменѣ* (вин. пад. мн. ч.), *знаменн* (твор. пад. мн. ч.), *знаменнхъ* (мест. пад. мн. ч.). По-редки са формите с непроменена гласна *ь* в наставката: *знаменьѣ*, *знаменьѣ*, *знаменью* и т. н. В местен падеж ед. и мн. ч. се явяват стегнати форми *знаменн*, *знаменнхъ* *вм.* *знаменнн*, *знаменннхъ*. Най-разнообразни промени показва формата за род. пад. мн. ч., чието окончание *-нн* може да се яви в стегнат вид *-и*, а освен това покрай по-рядкото дублиращо окончание *-ьѣ* може да се яви и окончание *-еи*. В редки случаи творителното окончание *-ии* се явява променено под влияние на други творителни форми за множествено число в *-ннмн*, напр. *оученннмн*, *цѣсарьствннмн*. Промени настават понякога и в окончанията за твор. пад. ед. ч. и дат. пад. мн. ч. *-иѣмъ* и *-иѣмъ*, които вследствие на асимилация на гласните могат да получат вид *-нимъ* и *-нимъ*.

з) *Влияние на имената със стари й-основи*. При имената на *о*- и *јо*-основи се забелязва влияние от страна на имената на *й*-основи. Така напр. в редки случаи родителното окончание *-а* се измества от окончание *-оу*: *родоу*, *гласоу*, *радоу*. Много по-честа е замената на дателното окончание *-оу* с *-ови* или *-еви* (след пала-

тални съгласни). Среща се при собствени имена, при имена, означаващи лица, и при названия на персонафицирани предмети. Замяната следователно се явява характерна за категорията одушевеност в старобългарския език. Сравни иродови, пилатови, симонови, люсѡви, исоусови, израилеви, кесареви, винареви, адови, мирови, мореве. Рядко е засегнато и окончанието за твор. пад. ед. ч. -омъ, което се явява като -ъмъ на няколко места по паметниците, напр. гладъмъ, гласъмъ, слоухъмъ, штитъмъ, треиетъмъ. След меки съгласни понякога имаме окончание -ъмъ, което напълно прилича на съответното окончание при имената със стари j-основи, напр. плачъмъ, сѡпъръмъ "противник", ножъмъ, отъцьъмъ. Пак така в редки случаи на мястото на окончание -ѣ за местен падеж имаме -оу, напр. гръмоу, дароу, дѡбоу, мироу, радоу. В множествено число е проникнало окончанието -ове за имен. пад. м. р. и окончанието -овъ за род. пад. м. р., напр. дарове, доухове, садове, сѡдове – даровъ, вѣсовъ, градовъ, грѣховъ, плодовъ.

и) *Следи от склонението на имената със стара основа на съгласна сред имената на o- и jо-основа.* Известен брой имена, спадащи към o- и jо-основи, са влизали някога в състава на съгласното склонение. Такива са били напр. имената, които са означавали принадлежност към даден народ, град или местност. Те са се образували с наставката -ян- или -ѣн- и са се употребявали първоначално само в множествено число, напр. словѣне, солоуняне, самарѣне. По-късно от тези имена са били образувани форми за единствено число с допълнителна наставка -инъ: словѣнинъ, солоунянинъ, самарѣнинъ. Докато формите за единствено число се скланят напълно по образеца на имената със стари o-основи, първичните форми за множествено число, в които не се е включвала никога новата наставка -ннъ, имат редица падежни окончания, които не са типични за имената на стари o-основи, напр. самарѣне (им. пад.), самарѣнемъ (дат. пад.), самарѣнехъ (мест. пад.). Окончание -е в имен. пад. мн. ч. имат още следните имена: боляре (ед. ч. боляринъ), земляне (ед. ч. землянинъ), граждани (ед. ч. гражданинъ), властеле (ед. ч. властелинъ), кръстяне (ед. ч. кръстянинъ).

Към имената със съгласни основи са спадали и една група деятелни имена с наставки -тедь и -арк, напр. жатель "жетвар", оучитель, приятель, тажатель "зеделец", свѣдѣтель дѣлатель "работник", мытарь, винарь, рыбарь. И тези имена в единствено число се скланят напълно по образеца на jо-основи, но в множествено

число все още пазят следи от окончанията на съгласното склонение, към което са се отнасяли, напр. мытаре (им. пад.), мытары (твор. пад.), мытарехъ (мест. пад.).

§ 28. Склонение на имената със стара ѣ-основа

От това склонение са запазени в старобългарски само остатъци. Изтъкват се следните имена, които в по-голяма или в по-малка степен пазят старите падежни форми, характерни за склонението: сынъ, домъ, полъ, волъ, мнръ, чннъ, санъ, медъ. Формите им се срещат размесени с формите на имената със стара o-осно-ва, в състава на които те постепенно са се включвали. Склонението има следния вид:

Ед. ч.	Мн. ч.	Дв. ч.
и. сынъ	Сынове	
р. сыноу	сыновъ	
д. сыновие	сынъмъ	и. в. сыны
в. сынъ	сыны	р. м. сыновоу
т. сыномъ	сынъмьми	д. т. сынъмьма
м. сыноу	сынъмьхъ	
з. сыноу	сынове	

Бележки към склонението

а) Покрай окончанието -ове за имен. пад. мн. ч. срещаме и окончание -ови (волови), което представлява контаминирана форма под влияние на окончанието -и на имената със стара o-основа. Както окончанието -ове, така и окончанието -ови живеят и до днес в българския език, второто като диалектна особеност.

б) В местен падеж мн. ч. на мястото на -ъмьхъ се среща и -охъ, което е по всяка вероятност резултат от изясняването на еровата гласна.

§ 29. Склонение на имената със стара а- и ja-основа

а) *Имена със стара а-основа.* Именителната форма е представлявала чиста основа. В старобългарски старата основна гласна а се е чувствала вече като именително окончание, сравни вода, нога, рѡжа, жена, мѡжа, хвала, мѡзда, гора. Има редица производни имена с абстрактно значение, образувани с различни наставки. По-важ-

ните от тях са: с наставка -ния – тишина, истина (думата храмина "къща", образувана със същата наставка, има конкретно значение); с наставка -ота (след меки съгласни -ета): чистота, лѣпота, ништета; с наставка -ѣда: правда, вражда; с наставка -тва: молитва, клатва, жатва; с наставки -ова, -ька – зѣлова, слоужба.

Ед. ч.	Мн. ч.	Дв.ч.
и. жена	жены	
р. жены	женѣ	
д. женѣ	женамѣ	и. в. женѣ
в. женѣ	жены	р. м. женоу
т. женоу	женамн	д. т. женама
м. женѣ	женахѣ	
з. жено	жены	

б) Имена със стара ја-основа. Именителната форма също така представя чиста стара основа. Пред основната наставка -я крайната коренна съгласна се омекчава, сравни притьча (от притьк-я), стража (от сторг-я), лѣжа (от лѣг-я), кожа (от коз-я), мрѣжа (от мерз-я), межда (от мед-я), нѣжда (от нѣд-я), доуша (от доух-я), соуша (от соух-га), пишта (от пит-я), свѣшта (от свѣт-я). Срещат се производни думи с наставка -ица или с нейния разширен вариант -ъница, напр. пророчица, владычица, цѣсарица, дѣвица, шоуица "левица", мытъница, житьница, тъмъница, ризъница.

Ед. ч.	Мн. ч.	Дв.ч.
и. боуря	боурѣ	
р. боурѣ	боурѣ	
д. боури	боурямѣ	и. в. боури
в. боурѣ	боурѣ	р. м. боурю
т. боуреѣ	боурями	д. т. боуряма
м. боури	боуряхѣ	
з. боуре	боурѣ	

Бележки към склонението

а) Окончанията при ја-основи са последица от прегласи, предизвикани от меки съгласни. Така срещу окончанията при а-основи -ѣ (род. пад. мн. ч.), -о (зв. пад. ед. ч.), -оѣ (твор. пад. ед. ч.), -ѣ (мест. пад. ед. ч.) имаме -ѣ, -е, -еѣ, -и при имената на ја-основи.

В родителен падеж ед. ч. и в именителен и винителен пад. мн. ч. срещу окончание -ѣ при а-основи имаме -ѣ при ја-основи, което в основата си пак е последица от въздействието на меки съгласни.

б) Пред окончание -ѣ за дат. пад. ед. ч., което е от дифтонгичен произход, задноезичните съгласни к, г, х се омекчават в ц, з, с: рѣка – рѣцѣ, нога – нозѣ, моуха – моусѣ.

в) В кирилските паметници могат да се срещнат именителни форми доушѣ, надѣждѣ вм. доуша, надѣжда. Те не бива да се тълкуват като влияние на глаголическата писменост. По-скоро в тях трябва да виждаме отражение на разпространението на прегласа на а в ѣ след меки съгласни вън от югоизточните предели на българската езикова територия през XI в.

г) Името дѣва е старо прилагателно. Ето защо в старобългарските текстове може да бъде употребено вместо него и форма, която представя в същност сложно прилагателно – дѣвая "дева".

д) В именителен пад. ед. ч. ја-основи окончанието -я след съгласните ш, ж, ч, ц, с и съчетанията шт, жд се предава чрез -а: чаша, кожа, прнтъча, десница, ѡса, пишта, ноужда.

е) Окончанията -оѣ и -еѣ за твор. пад. ед. ч. понякога се явяват в стегнат вид –ѣ, –ѣ: снлѣ вм. снлоѣ, рѣкѣ вм. рѣкоѣ, братриѣ вм. братриеѣ.

ж) Малко на брой имена от ја-основи имат именително окончание -и. На първо място тук спадат редица имена на -ѣии, в които влизат 1) названия на женски същества, образувани от съответни мъжки имена, напр. рабыни от рабѣ, богыни от богѣ, кѣнагынн от кѣназь, господынн от господѣ, самарѣнынн от самарѣнннѣ, и 2) абстрактни имена, образувани от прилагателни, напр. поустьыни от поустьѣ, блэгыни от блэгѣ, сватыни от сватѣ, лѣгыни "улеснение" от лѣгкѣ, грѣдыни от грѣдѣ. Тук спада и собственото име магдалыни. Втора, още по-малобройна група образуват няколко имена с окончание -и, напр. алдии или ладии "ладия", алнии или лании "сърна", млынии "мълния", крабии "кош".

з) *Имена от мъжки род на а- и ја-основи.* И те не са многобройни. Към а-основи спадат следните имена: слоуга, владыка, блнжнка "роднина", старѣшина, жжика "роднина", юнота "юноша". Към ја-основи спадат: юноша, сѣчьца "джелатин", оувница, чародѣца, ядѣца "лакомник", винопница, прѣдѣтеча, дрѣводѣля "дрѣводелец";

с окончание -и: балии "лекар", сѣдии съдия; с наставка -чии: шарьчии "художник", самьчии "сановник", кѣнигѣчии "книжовник", сокачии "готвач", кръмьчии "кормчия". Наставката -чии е влияние от езика на Аспаруховите прабългари. Тя се среща в паметници, които са възникнали на източнобългарска почва.

§ 30. Склонение на имената със стара i-основа

Към това склонение спадат имена както от женски, така и от мъжки род. Вторите са малко на брой: боль "болник", гвоздь "гвоздей", голжбь, гость, господь "господар", грѣтань "гърло", звѣрь, зать, лакъть, медвѣдь "мечка", ногъть, огонь, пѣть, тѣсть, оушидь "беглец", чрьвь "червей", жгль "въглен". Между по-многобройните женски имена като въсь "село", връвь, рѣчь, ткарь, соль, мышь, падь "педа", жаль "гроб", ядь "ястие" се срещат и производни, по-голямата част от които означават абстрактни понятия. Широко място между последните заемат имената с наставка -ость: нагость, благость, дрѣзость, радость, хытлость, крѣпость, скорости, мѣдрость, кротость, старость. Доста разпространени са и абстрактните имена с наставка -ть: бласть (от блад-ть), вѣсть (от вѣд-ть), мошь (от мог-ть), мьсть, благодать или благодѣть, чьсть, зависть, съмръть, памать, страсть (от страд-ть), сласть (от слад-ть), часть "част", на-пасть. Характерни за имената със стара i-основа са още следните производни: с наставки -нь, -снь, -знь: жизнь, боязнь, пѣснь, казнь, врань "битка, война", дань, болѣзнь; с наставки -ль, -сль, -ѣль: мысль, ясли (само мн. ч.), гжсли (само мн. ч.), гыбѣль, кжпѣль, обитѣль, печаль. Към имената на i-основи се отнася и формата людьѣ, която е плурале тантум.

Ед. ч.	Мн. ч.	Дв.ч.
и. пѣть	пѣтьѣ	
р. пѣти	пѣти	
д. пѣти	пѣтьмъ	и. в. пѣти
в. пѣть	пѣти	р. м. пѣтью
т. пѣтьмъ	пѣтьми	д., т. пѣтьма
м. пѣти	пѣтихъ	
з. пѣти	пѣтьѣ	

Ед. ч.	Мн. ч.	Дв.ч.
и. кость	кости	
р. кости	костѣи	
д. кости	костъмъ	и. в. кости
в. кость	кости	р. м. костью
т. костыж	костѣми	д. т. костьма
м. кости	костыхъ	
з. кости	кости	

Бележки към склонението

а) Различия във формите на имената от женски и мъжки род се наблюдават само в окончанията за твор. пад. ед. ч. и за им. пад. мн. ч.

б) Типично явление при имената от i-основи е изменението на редица окончания вследствие на удължаване и изяснение на еровите гласни. Така напр. окончанието за твор. пад. ед. ч. на имената от женски род -ыж се среща в повечето случаи като -нж. Окончанието за твор. пад. ед. ч. на имената от мъжки род -ъмъ се среща по-често като -емъ. Формата за им. пад. мн. ч. на имената от мъжки род се среща по-често с окончание -нѣ, отколкото с окончание -ыѣ. Същото нещо се наблюдава и при окончанията -ьн, -ъмъ, -ыхъ за род., дат. и мест. пад. мн. ч. Първото от тях се среща като -ни или като -ен, а останалите две като -емъ и -ехъ.

в) Думите око и оухо, които спадат към категорията на имената със стара основа на съгласна, образуват формите си за двойствено число по образеца на имената със стара i-основа: им. вин. очи – оуши, род. мест. очию – оушию, дат. твор. очима – оушима (с известно отклонение в сравнение с пѣтьма – костьма).

г) Взаимното влияние между имената от i и jо-основи е много типично явление в историята на българския език. Наченките му се наблюдават още в старобългарските паметници. Така напр. родителната форма на името звѣрь покрай звѣрн понякога е от белязана като звѣря, т. е. по образеца на jо-основи. Името огонь, първоначална i-основа, напълно е преминала към имената на o-основи. Падежните ѝ форми гласят огня, огню и т. н. Поради затвърдяване на дателното окончание на името в Клоцовия сборник се среща и форма огню, широко разпространена и в среднобългарските паметници. Изобщо отбелязаните процеси намират широко отражение в по-късните среднобългарски паметници.

§ 31. Склонение на имената със стара дълга ѱ-основа

Именителният падеж на всички имена, които спадат към тая категория, окончвава на -ѱ. Вследствие на особената промяна на старата основна гласна дълго ѱ в ѳв пред гласни основата на всички косвени падежи окончвава на съгласна. Ето защо много често склонението на имената със стара дълга ѱ-основа се разглежда заедно със склонението на имената със стара съгласна основа. Имената с дълга ѱ-основа са изключително от женски род и са малобройни. Две от тях означават женски същества: свекри "свекърва", неплоды "бездетна жена"; две са абстрактни имена – цълы "лекуване", любви "любов". Всички останали представят общи наименования – боуки "буква", врады "брадва", жръны "воденичен камък", локи "локва", смоки "смокиня", тыки "тиква", цръки "църква", хоржгы "хоругва".

Ед. ч.	Мн. ч.
и. цръки	цръкъви
р. цръкъве	цръкъвъ
д. цръкъви	цръкъвамъ
в. цръкъвъ	цръкъви
т. цръкъвъѳ	(цръкъвами)
м. цръкъве	цръкъвахъ

Бележки към склонението

а) Склонението на имената със стара дълга ѱ-основа не е запазено в своя първоначален вид. По-голямата част от падежните окончания са късни влияния от а-основи и ја-основи. Форма за твор. пад. мн. ч. не е засвидетелствана в старобългарските па метници.

б) Родителните форми лювъке, цръкъве гласят понякога лювъвн, цръкъвн. Родителната форма на имената с окончание -е по някога се използва като винителна.

в) Към имената със стара дълга ѱ-основа е спадало някога и името кръвъ, което изцяло е минало към і-основи. Среща се все още от това име родителна форма кръве.

§ 32. Имена със стари съгласкови основи

Имената със стари съгласкови основи в старобългарски са малко на брой. Те са представители на такива склонитбени типо-

ве, които са се намирали в процес на пълно изчезване като самостоятелни категории. Към тях спадат имена от всички родове – мъжки, женски и среден. Общ характерен белег на всички имена от тази група е окончанието -е за род. пад. ед. ч. Доста разнообразни и типични са окончанията за именителен пад. ед. ч. Така напр. имаме окончание -ѱ за имена от мъжки род (камы), окончание -а за имена от среден род (врѳма, тела), окончание -и за имена от женски род (мати). В окончанията за останалите падежи се открива прилика със съответните окончания на имената със стари і-основи.

§ 33. Склонение на имената със стара п-основа

Към тая категория спадат имена от мъжки и среден род. Първите са имали в доисторично време окончание -ѱ в именителен пад. ед. ч. То се явява понякога в старобългарските паметници само при съществителните камы и пламы "пламък". Както тези две имена, така и всички останали имат в именителен пад. ед. ч. окончание, което в същност е винително: камень, пламень, корень, ремень, степень, ѱлень. Имената от среден род окончат в именителен падеж на -а: врѳма, врѳма, плема, сѳма, числа "число".

Ед. ч.	Мн. ч.	Дв.ч.
и. камы	камене	
р. камене	камень	
д. камени	каменьмъ	и. в. камени
в. камень	камени	р.м. каменюу
т. каменьмъ	каменьми	д. т. каменьма
м. камене	каменьхъ	

Ед. ч.	Мн. ч.	Дв.ч.
и. има	имена	
р. имене	имень	
д. имени	именьмъ	и. в. именѳ
в. има	имена	д.м. именуу
т. именьмъ	имены	р.т. именьма
м. имене	именьмъ	

Бележки към склонението

а) Към имената със стара и-основа е спадало и съществителното дънь. Неговите падежни окончания обаче са били много сил-

но повлияни от имената със стара *i*-основа. Това много често употребявано в старобългарските паметници съществително има следните падежни форми: дънь (им. пад. ед. ч.), дъне и дъни (род. п. ед. ч.), дъни (дат. пад. ед. ч.), дъньмъ (твор. пад. ед. ч.), дъне и дъни (мест. пад. ед. ч.), дъне и дъниѣ (им. пад. мн. ч.), дънъ дъньи дънии дънеи (род. пад. мн. ч.), дъньмъ (дат. пад. мн. ч.), дъни (вин. пад. мн. ч.), дъньми и дъньи (твор. пад. мн. ч.), дъньхъ (мест. пад. мн. ч.), дъни (им. и вин. пад. дв. ч.), дъноу и дъню (род. и мест. пад. дв. ч.), дъньма (дат. и твор. пад. дв. ч.).

б) Падежните окончания на имената със стара *n*-основа се влияят силно от окончанията на имената със стара *i*-основа. Така напр. в род. пад. ед. ч. вместо окончание *-e* често се явява окончание *-и*. И в мест. пад. ед. ч. вместо окончание *-e* се явява ново окончание *-и*.

§ 34. Склонение на имената със стара *nt*-основа

Старата основа на имената представя разширение на *i*-основа. Към склонението спадат имена на млади същества, предимно на животни, напр. агна, овъча, жрѣбл, ключа "малко конче", осьла, отроча. В старобългарските паметници са запазени от това склонение само форми за род. пад. ед. ч. козьлате, овъчате, от-рочате; форми за местен пад. ед. ч. с окончание *-e* и *-н*: жрѣвате – жрѣвати, отрочате – отрочатн, осьлатн; форми за вин. пад. ед. ч.: отроча, овъча, и форма за род. пад. мн. ч. отрочатъ. Възстановено, склонението има следния вид:

Ед. ч.	Мн. ч.	Дв. ч.
и. отроча	отрочата	
р. отрочате	отрочатъ	
д. отрочати	отрочатъмъ	и. в. отрочатѣ
в. отроча	отрочата	р. м. отрочатоу
т. отрочатъмъ	отрочаты	д. т. отрочатъма
м. отрочате	отрочатъѣ	

§ 35. Склонение на имената със стара *s*-основа

Към това склонение се отнасят имена само от среден род: слово, небо, тѣло, оухо, око, чоудо, диво, коло, исто "бъбрек", дрѣво, дѣло, лице.

Ед. ч.	Мн. ч.	Дв. ч.
и. слово	словеса	в. и. словесѣ
р. словесе	словесъ	р. м. словесоу
д. словеси	словесъмъ	д. т. словесъма
в. слово	словеса	
т. словесъмъ	слокеси	
м. словесе	словесъмъ	

Бележки към склонението

а) Разколебането на склонението на старите съгласкови основи много силно се чувства при имената със стара *s*-основа. Нито едно от имената, които се отнасяли към тая склонитбена категория, не пази своите окончания в непокътнат вид. Най-много отклонения стават под влияние на имената от среден род *o*-основи. Така напр. срещаме форми за род. пад. ед. ч. слова, ока, тѣла, дрѣва, лица; за дат. пад. ед. ч. небоу, словоу, тѣлоу, оухоу, дѣлоу, лицу; за твор. пад. ед. ч. тѣломъ, дрѣвомъ, дѣломъ; за мест. пад. ед. ч. оцѣ, тѣлѣ, дрѣвѣ; за имен. пад. мн. ч. нева, слова, кола, дрѣва; за род. пад. мн. ч. дѣлѣ, лнцѣ; за дат. пад. мн. ч. тѣломъ, чоудомъ, дѣломъ; за мест. пад. мн. ч. дѣлѣхъ, колѣхъ.

б) освен с окончание *-e* и *-а* родителната форма за ед. ч. се явява и с окончание *-и*, напр. небеси, словеси, тѣлеси. И в мест. пад. ед. ч. покрай старото окончание *-e* и окончание *-ѣ*, което е влияние от *o*-основи, намираме и окончание *-и*, напр. небеси, очеси, тѣлеси, дрѣвеси.

в) Две от имената със стара *s*-основа образуват формите си за двойственото си число по образца на имената от *i*-основи. Това са око и оухо (вж. § 28).

§ 36. Склонение на имената със стара *g*-основа

Към това склонение спадат само две имена мати и дъшти. В доисторично време по характера на своята флексия към склонението са се отнасяли и имената братър и сестра, които също така означават лица от тесния семеен кръг. Както при останалите имена от съгласковото склонение, и тук се наблюдава силно влияние на имената със стара *i*-основа.

Ед. ч.	Мн. ч.	Дв. ч.
и. матн	матери	
р. матере	матерь	
д. матери	матерьмъ	
в. матеръ	матери	и. в. матери
т. матерьж	матерьми	р. м. матероу
м. матери	матерьхъ	д. т. матерьма
з. мати	матери	

Бележки към склонението

а) Както склонението на имената със стара *nt*-основа, така и склонението на имената със стара *г*-основа се възпроизвежда в повечето падежи теоретично. В старобългарските паметници са засвидетелствани следните падежни форми: им. пад. ед. ч. мати, дъшти; род. пад. ед. ч. с окончание *-е* и *-и*: матере – матери, дъштере – дъштери; вин. пад. ед. ч. матеръ, дъштеръ; мест. пад. ед. ч. с окончание *-и*, което е влияние от имената с *i*-основи, дъштери; имен. пад. мн. ч. матерн; род. пад. мн. ч. матеръ, дъштеръ, а също така и дъштереи под влияние пак на *i*-основи.

б) Употребата на вин. пад. *вм.* род. при имена, означаващи живи същества, е започнала да се разпространява и сред имена та с *г*-основа. На няколко места в старобългарските паметници вместо очакваните винителни форми матеръ дъштеръ се явяват родителни матере дъштере.

Б. ПРИЛАГАТЕЛНИ ИМЕНА

§ 37. Типове прилагателни имена

По своето образуване прилагателните не са се отличавали от съществителните. Сред тях обаче не е оцеляло онова разнообразие на стари основи, което наблюдаваме при съществителните. Старобългарските прилагателни в голямото си мнозинство са имена със стари *o*- и *a*-основи, напр. новъ, нова, ново; старъ, стара, старо; слѣпъ, слѣпа, слѣпо; лють, люта, люто; малъ, мала, мало. Много малка част са имена със стари *jo*- и *ja*-основи, напр. ништъ, ништа, ниште; синъ, синя, синє; лъжъ, лъжа, лъже "лъжлив"; боуи, боуя, боує; шоуи, шоуя, шоує "ляв". Склонението на тези прилагателни е напълно еднакво със склонението на съществителните със стари *o*-

jo- *a*- и *ja*-основи от мъжки, женски и среден род. По-особено е положението с формите за звателен падеж, при който се използва именителен на сложната форма на прилагателните напр. о роде невѣръны; не бои са малое стадо. Понякога като звателна форма се употребява именителната форма на простото прилагателно, напр. сыноу давидовъ; цѣсарю юдеискъ. Също така рядко можем да срещнем при прилагателни от м. р. звателно окончание *-е* както при имената от *o*-основи м. р., срвн. фарисею слѣпе. В старобългарски се срещат остатъци от прилагателни, които са спадали към отделна категория с *i*-основи напр. исплънь, своводъ, прѣпростъ, различъ, правъ, соугоубъ "двоен". Те обаче се употребяват предимно като наречия. Само на единични места в старобългарските паметници са употребени като прилагателни, без да се изменят по род, по число или по падеж, напр. правѣды исплънь десница твоя "твоята изпълнена с правда десница"; своводъ бждете "ще бъдете свободни".

Покрай първични прилагателни, образувани без каквато и да е наставка освен със старата основа, напр. младъ, зълъ, славъ, соухъ, имаме и редица производни прилагателни, образувани с допълнителни наставки. В кръга на качествените прилагателни по-характерни се явяват следните наставки: *-нь* – *вѣрънь*, *боль-нь*, *гладнь*; *-къ* – *сладкъ*, *тънкъ*, *гладкъ*; *-окъ* – *высокъ*, *жестокъ*, *глжбокъ*; *-атъ* – *крылатъ*, *богатъ*; *-авъ* – *лжжавъ*, *кръвавъ*; *-нкъ* – *милостивъ*, *страшивъ*. За относителните прилагателни характерни се явяват наставките *-ѣнь* (след *жд*, *ж*, променена в *-анъ*) и *-ьнь*, сравни *дрѣвѣнь*, *мѣдѣнь*, *камѣнь*, *оусмѣнь* "кожен", *можданъ* (от *мозгъ*) "мозъчен", *рожанъ* "рогов", *водьнь*, *црькъвь-нь*.

Притежателните прилагателни се образуват с помощта на наставките *-овъ*, *-ннь*, *-ь*, (от *-jъ*), *-ни*, *-ьнь*. С наставка *-овъ* (след меки съгласни *-евъ*) се образуват прилагателни притежателни от имената със стари *o*- и *jo*-основи м. р., напр. *исоусовъ*, *жениховъ*, *львовъ*, *петровъ*, *скждельниковъ* "грънчаров", *оучителевъ*. С наставка *-инъ* се образуват прилагателни притежателни от имена със стара *a*- и стара *j*-основа ж. и м. р. напр. *мариинъ*, *голжбинъ*. С наставка *-ь* (от *-jъ*) се образуват прилагателни притежателни от имена с различни стари основи, но означаващи само лица и животни; крайната съгласна на името се омекчава под влияние на *j*, с която е започвала наставката, напр. *чловѣчь* от *чловѣкъ*, *говаждь*

от говадо, пророчъ от пророкъ, кѣнажъ от кѣназь, матеръ от мати. С малка продуктивност се отличава наставката -ънь. Сравни следните прилагателни притежателни, образувани с нея: господънь, матерънь, дружънь. Малко са и прилагателните притежателни, образувани с наставката -ии (от -ѣѣ), напр. божи, вражи, овъчи. Прилагателните притежателни с наставка -овъ (-евъ) и -инъ се скланят по образеца на имената със стари о- и а-основи, а прилагателните с наставка -ь, -ънь, -ии по образеца на имената със стари јо- и ја-основи.

Прилагателните в старобългарски могат да имат *сложна* или *определена* форма. Тя се получава чрез прибавката към простата форма на прилагателните на местоименни енклитични елементи и, я, ю, които са имали показателно значение. Така от новъ+и се получава сложна форма новъи (с преход на крайната ерова гласна на прилагателното в ы пред и), от нова+я се получава новая, а от ново+ю се получава новою. Сложните прилагателни форми са много характерни за старобългарски и изобщо за славянските езици. Между останалите индоевропейски езици те се срещат само в балтийските. В сравнение с простите прилагателни сложните прилагателни имат смисъл на определени форми, т. е. употребяват се, за да означат качества на известни вече, споменати предмети и лица. В старобългарските паметници обикновено с тях се превеждат членуваните прилагателни в гръцките оригинали.

§ 38. Сравнителна степен на прилагателните

В старобългарски има специална форма само за сравнителна степен на прилагателните. Тя се образува с помощта на наставките -ѣс и -jes, които се прибавят било направо към корена на прилагателното, напр. нов-ѣс, нов-jes, било към разширен чрез ѣ корен, напр. нов-ѣ-ѣс, нов-ѣ-jes. Първият начин е по-старинен и по-рядък, вторият е по-нов, продуктивен и проявява стремеж да ограничи първия. Образованите по старинния начин сравнителни форми на прилагателните се наричат кратки, а образуваните по новия начин дълги.

Кратките форми за сравнителна степен м. р. са се образували с помощта на наставка -ѣс. Ако прилагателното е притежавало някаква друга наставка, тя е отпадала и наставката за сравнителна степен се е прибавяла направо към корена. Крайната съгласна -s на наставката е изпадала по силата на закона за отваря-

не на сричката, а крайната съгласна на корена на прилагателното, попаднала пред *j*, се подлага на омекчаване. Така напр. от драгъ и високъ се образуват най-рано дражъ (от драг-ѣс) и вышь (от выс-ѣс), а после, след прибавка на допълнителна гласна н към окончанието – дражи и выши. По същия начин от сладкъ имаме сладжи, от широко – ширѣи, от лихъ "прекомерен" – лишѣи, от крѣпкъ – крѣпли. Допуска се, че окончание и се е настанило под влияние на дългите форми за сравнителна степен, при които то се явява по законен път. Окончанието -ѣи може да се яви като -ии: дражи, выши, сладжи и т. н.

И кратката форма за женски род е била образувана с наставка -ѣс. Наставката обаче е била разширена с гласна и, която се явява типична като окончание за някои женски именителни форми, напр. богѣи, рабѣи. Праезичната съгласна s на наставката в положение след ѣ преминава в х, което по-късно под влияние на крайното н се променя в ш. По такъв начин наставката за образуване на сравнителна степен на прилагателните за женски род се развива в -ѣшн, вследствие на което от драга се получава дражъшн (драг-ѣшн), от висока – вышьшн, от сладка – сладжъшн, от широка – шпрѣишн, от крѣпка – крѣплъшн, от люта – люштъшн.

Кратката форма за сравнителна степен на прилагателните за среден род се е образувала с помощта на наставката -jes. След изпадането на крайната съгласна на наставката се получават драже (драг-jes), выше, слажде, шнре, крѣпле, люште.

Дългите форми за сравнителна степен се образуват, както се отбелязва по-горе, с помощта на същите наставки, като се прибавят те към удължен чрез ѣ корен на прилагателните, напр. нов-ѣ-н (от нов-ѣ-ѣс), нов-ѣ-иши (от нов-ѣ-ѣс-и), нов-ѣ-ю (от нов-ѣ-jes). Така от старъ – старѣи, старѣиши, старѣю; от зълъ – зълѣн, зълѣиши, зълѣю; от юнъ – юнѣи, юнѣиши, юнѣю; от лѣпъ – лѣпѣи, лѣпѣиши, лѣпѣю. Ако прилагателното притежава някаква наставка, тя се запазва и допълнителното удължение с ятова гласна се прибавя към нея, напр. богатъ – богатѣи, богатѣиши, богатѣю; мрачъ-нъ – мрачънѣи, мрачънѣиши, мрачънѣю. Крайните задноезични съгласни на наставки като -къ, -къ, -икъ пред ѣ се променят в ч, а самата ятова гласна минава в а:

макъкъ – макъчан, макъчаиши, макъчаю
горькъ – горьчай, горьчаиши, горьчаю
кроткъкъ – кротъчай, кротъчанши, кротчаю

тънъкъ – тънъчаи, тънъчаиши, тънъчаю
 великъ – величаи, величанши, величаю

На известни промени се подлага формата за им. пад. ср. р. На отделни места в старобългарските паметници намираме форми чъстънѣше, мъножайше поради обстоятелството, че именителните форми на -е и -ѣе са показвали склонност да се превръщат в наречия. В старобългарски имаме цяла редица наречия, които представят форми за сравнителна степен на прилагателни от среден род, напр. древле, послѣжде, паче, ѹдиначе, далече.

Сравнителната степен на прилагателните от мъжки род не притежава удължени, сложни форми. Сложни форми има сравнителната степен на прилагателните от женски и среден род. Те гласят большия, новѣишня (ж. р.), большею, новѣишею (ср. р.).

В старобългарски имаме няколко форми за сравнителна степен на прилагателни, които не притежават положителна степен. Те са следните:

болѣи "по-голям" – больши – боле
 вашѣи "по-голям" – вашѣиши – вашѣе
 горѣи "по-лош" – горѣиши – горе
 лоучѣи "по-добър" – лоучѣиши – лоуче
 мънѣи "по-малък" – мънѣиши – мъне
 оунѣи "по-добър" – оунѣиши – оуне
 соульѣи "по-добър" – соульѣиши – соуле

За изразяване на превъзходна степен в старобългарски език не съществува специална форма. Частицата наи, която засилва сравнителната степен, се среща при наречия, и то само в кирилските паметници, сравни наивашѣе, наипаче, наискорѣю. Понякога превъзходната степен се изразява аналитично чрез съчетание от родителната форма на местоимението всѣх за мн. ч. и формата за сравнителна степен на съответното прилагателно, напр. всѣхъ кротъчаи "най-кротък".

§ 39. Склонение на прилагателните в сравнителна степен

Първоначално склонението на формите на прилагателните за сравнителна степен е ставало по образеца на имената със стари основи на съгласна, тъй като наставките -jъs -jes са окончавали на съгласна. От това древно склонение обаче е останала една

единствена следа. Това е формата за им. пад. мн. ч. м. р., която окончва на -е: драже, слажде, хоужде, белнчанше, скорѣише, простѣише. В редки случаи това древно окончание бива изместено от окончанието -и под влияние на формата за мн. ч. им. пад. на съществителните и прилагателните от jо-основи, която е окончавала на -н. В косвените падежи прилагателните в сравнителна степен са бивали удължавани с допълнителни наставки -jo и -ja, така че склонението им се е уеднаквило със склонението на имената със стари jо- и ja-основи.

Мъжки род

Ед.ч.	Мн. ч.	Дв.ч
и. Новѣи	новѣнше	
р. новѣиша	новѣншь	и. в. новѣиша р
д. новѣишоу	новѣишемъ	м. новѣишоу д.
в. новѣи	новѣиша	т. новѣишема
т. новѣишемъ	новѣиши	
м. новѣиши	новѣишнхъ	

Среден род

Ед.ч.	Мн. ч.	Дв.ч
и. новѣю	новѣиша	
р. новѣиша	новѣишь	и. в. новѣиши
д. новѣишоу	новѣишемъ	р. м. новѣишоу
в. новѣю	новѣиша	д.т. новѣишема
т. новѣишемъ	новѣиши	
м. новѣиши	новѣишнхъ	

Женски род

Ед.ч.	Мн. ч.	Дв.ч
и. новѣиши	новѣиша	
р. новѣиша	новѣишь	и. в. новѣиши
д. новѣиши	новѣишамъ	р. м. новѣишоу
в. новѣишж	новѣиша	д.т. новѣишема
т. новѣишеж	новѣишами	
м. новѣиши	новѣишихъ	

По същия начин се скланят и кратките форми на сравнителната степен: болън, больша и т. н.; боле, больша и т. н.; больши, больша и т. н.

§ 40. Склонение на причастията

В много тясна връзка с прилагателните имена както по своето образуване, така и по своето склонение стоят причастните форми. Старобългарският език е притежавал следните причастия:

а) *Сегашно деятелно причастие*. Формите за именителен падеж ед. ч. на това причастие в старобългарски са били от тройка вид: 1) за глаголите от първо и второ спрежение несы м. и ср. р., несжшти ж. р.; двигны м. р., двигнжшти ж. р.; 2) за глаголите от трето спрежение знам м. и ср. р., знажшти ж. р.; за глаголите от четвърто спрежение хвала м. р., хвалашти ж. р. Първоначално склонението на тия причастия е ставало по образеца на съгласковото склонение, тъй като наставката, с която са се образували, е била *-лѣ*. Следа от това склонение представя окончанието *-е* за им. пад. мн. ч. м. р. По-късно формите на косвените падежи били разширени с нови наставки *-јо* и *-ја*, вследствие на което склонението се е уеднаквило със склонението на имената *с јо-* и *ја-*основи.

Мъжки род

Ед. ч.	Мн. ч.	Дв. ч.
и. несы	несжште	
р. несжшта	несжштъ	
д. несжшту	несжштемъ	и. в. несжшта
в. несжштъ	несжшта	р. м. несжшту
т. несжштемъ	несжшти	д. т. несжштема
м. несжшти	несжштихъ	

Ед. ч.

и. хвала	Мн. ч.	Дв. ч.
и. хвала	хвалаште	
р. хвалашта	хвалаштк	
д. хвалашту	хвалаштемъ	и. в. хвалашта
в. хвалаштъ	хвалашта	р. м. хвалашту
т. хвалаштемъ	хвалашти	д. т. хвалаштема
м. хвалашти	хвалаштихъ	

Склонението на причастията за среден род се отличава от склонението на причастията за мъжки род в следните места: вин. пад. ед. ч. несы, хвала (както им. пад.), им. и вин. пад. мн. ч. несжшта, Хвалашта и им. вин. пад. дв. ч. мдаитн, хвалашти.

Женски род

Ед. ч.	Мн. ч.	Дв. ч.
и. несжштн	несжшта	
р. несжшта	несжштъ	
д. несжштн	несжштамъ	и. в. несжштн
в. несжштѣ	несжшта	р. м. несжшту
т. несжштеѣ	несжштамн	д. т. несжштама
м. несжштн	несжштахъ	

б) *Сегашно страдателно причастие*. образува се с наставка *-мъ*, която откриваме и у някои прилагателни, напр. нѣмъ, -а, -о. В им. пад. ед. ч. м. р. сегашните страдателни причастия имат следния вид: ведомъ, -а, -о; двнгомъ, -а, -о; глаголѣмъ, -а, -о; хвалнмъ, -а, -о. Склонението на причастията е напълно еднакво със склонението на съществителните и прилагателните *со-* и *а-*основа.

в) *Минало деятелно причастие първо*. В им. пад. ед. ч. м. р. има два типа окончания: твърдо - несь, знавъ и меко - хвалимъ моль. Формите за ж. р. в им. пад. окончават на и: несьши, знавъши – хвальши, мольши. Склонението и на тия причастия първоначално е ставало по образеца на съгласковото склонение, тъй като старият суфикс *-лѣ*, с който са били образувани, е окончавал на съгласна. Остатък от това старо склонение представя окончанието за им. пад. мн. ч. м. р. *-е*: несьше, знавъше, хвальше. По-късно формите на косвените падежи са били удължени с нови наставки *-јо* и *-ја*, вследствие на което склонението на причастията се е уеднаквило с имената на *јо-* и *ја-*основи.

Мъжки род

Ед. ч.	Мн. ч.	Дв. ч.
и. несь	несъше	
р. несъша	несъшь	и. в. несъша
д. несъшю	несъшемъ	р. м. несъшю
в. несъшь	несъша	д. т. несъшема
т. несъшемъ	несъши	
м. несъши	несъшихъ	

По същия начин се скланят и причастията на *-въ*: знавъ, зна-въша, знавъшю и т. н. Също така и причастията с меко окончание в им. пад. ед. ч. м. р. хвалъ, хвалъша, хвалъшю и т. н.

Причастията от среден род се отличават в склонението си в следните места от причастията за м. р.: вин. пад. ед. ч. несъ, зна-въ, хваль (както им. пад.), им. и вин. пад. мн. ч. несъша, знавъша, Хвальиа и им. вин. пад. дв. ч. несъши, знавъшн, хвальшн.

Женски род

Ед. ч.	Мн. ч.	Дв. ч.
и. несъшн	несъша	
р. несъша	несъшь	
д. несъши	несъшамъ	и. в. несъши
в. несъшж	несъша	р. м. несъшо
т. несъшеж	несъшами	д. т. несъшама
м. несъши	несъшлхъ	

По същия начин се скланят знавъшн, знавъша и т. н., хвальши, хвальша и т. н.

В. МЕСТОИМЕНИЯ

§41. Лични местоимения и възвратно местоимение

Ед. ч	Мн. ч.	Дв.ч.
и. азъ	мы	
р. мене	насъ	
д. мьнѣ ми	намъ ны	и. вѣ
в. мене ма	насъ ны	р.м. наю
т. мьнож	нами	д. т. нама
м. мьне	насъ	в. на
и. ты	вы	
р. тебе	васъ	
д. тебѣ ти	вамъ вы	и. ва
в. тебе та	васъ вы	р.м. ваю
т. тобож	вами	д. т. вама
м. тебѣ	васъ	
р. себе		
д. себѣ си		
в. себе са		
т. собож		

Бележки към склонението

а) Формата за първо лице винаги се употребява без йотация на началната гласна а. На едно единствено място в старобългарския паметник Марийнско евангелие е употребена формата язъ, и то след гласна: въпрошж и язъ вы.

б) Кратките форми за дат. пад. са енклитични. Винителните форми ма, та, са, ны, вы са могли да имат собствено ударение и да стоят в началото на изречението, сравни напр. та молнмъ; иже вы приметъ, ма приємлетъ.

в) Кратката форма за дат. пад. мн. ч. вы се употребява много рядко в старобългарските паметници.

г) Формата за род. пад. ед. ч. мене се пише и като м'не.

д) Още в старобългарските паметници на известни места срещаме формата ны вм. мы за 1 л. мн. ч., която по-късно става преобладаваща в българския език.

§ 42. Показателни местоимения

Старобългарски език притежава следните показателни местоимения: тъ, та, то; онъ, она, оно; ов, ова, ово; съ, си, се. Към тях се включва и анафоричното местоимение, чиито именителни форми и, я, ю с присъединена към тях частица же имат значение на относителни местоимения – иже, яже, юже. Показателното местоимение тъ не определя по-точно отдалечеността на посочвания предмет. Местоимението съ се употребява за посочване на близки предмети, а местоимението онъ – за отдалечени предмети. Местоимението окъ се употребява само при срещупоставяне: окъ – окъ же. Местоименията тъ, онъ, овъ имат твърдо склонение, а местоимението съ и анафоричното местоимение имат меко склонение.

Ед. м.			Мн. ч.		
м. р.	ср. р.	ж. р.	м. р.	ср. р.	ж. р.
и. тъ	то	та	ти	та	ты
р. того	того	тож	тѣхъ	тѣхъ	тѣхъ
д. томоу	томоу	тои	тѣмъ	тѣмъ	тѣмъ
в. тъ	то	тж	ты	та	ты
т. тѣмъ	тѣмъ	тож	тѣми	тѣми	тѣми
м. томъ	томъ	тои	тѣхъ	тѣхъ	тѣхъ

Дв.ч.
и. в. та (м. р.) тѣ (ж. и ср. р.) р. м.
тою д. т. тѣма

Освен местоименията онъ, овъ по същия начин се скланят и следните местоимения-прилагателни и числителни: самъ, сама, само, якъ "какъв"; сикъ "такъв"; такъ "такъв"; всакъ "всеки"; инъ "друг"; юдинъ.

Местоимението тѣ може да има сложни форми по образеца на сложните прилагателни, напр. ты (им. пад. ед. ч. м. р.), тии (им. пад. мн. ч. м. р.), тыѣ (им. пад. мн. ч. ж. р.). Други сложни форми не се употребяват. Наблюдават се случаи в старобългарските паметници, когато показателното местоимение тѣ за м. р. ед. ч. клони да приеме значение на лично местоимение за 3. л. ед. ч. Това са заченки на днешното третолично местоимение *той* в българския език.

Ед. ч.		Мн. ч.			
м. р.	ср. р.	ж. р.	м. р.	ср. р.	ж. р.
и съ	се	си	си	си	сы
р сего	сего	сеѣ	сихъ	сихъ	сихъ
д семоу	семоу	сеи	симъ	симъ	симъ
в съ	се	сыѣ	сы	си	сы
Т симъ	симъ	сеѣ	сими	сими	сими
м семь	сеи	сихъ	сихъ	сихъ	

Дв.ч.

и. в. съя (м. р.) си (ж. и ср. р.) р.
м. сею д. т. сима

Бележки към склонението

а) Формите за вин. пад. ед. ч. ж. р., вин. пад. мн. ч. м. р., им. и вин. пад. мн. ч. ж. р. съѣ и съѣ могат да се вят и като сиѣ и сиѣ.

б) В им. пад. мн. ч. м. р. освен форма сн може да се яви и сложна форма сѣи или сѣи.

в) Доста често формата за им. пад. м. р. ед. ч. съ се явява в удължен вид сѣи. В среднобългарските паметници удължената форма поради изясняване на еровата гласна се явява като сеи.

Склонение на анафоричното местоимение. Като именителни форми на това местоимение се употребяват именителните форми на показателното местоимение онъ, она, оно.

Ед. ч.		Мн. ч.			
м. р. и ср. р.	ж. р.	м. р.	ср. р.	ж. р.	
и. (онъ)	(оно)	(она)	(они)	(она)	(оны)
р. ъго	ѣго	ѣѣ	ихъ	ихъ	ихъ
д. ѣмоу	ѣмоу	ѣи	имъ	имъ	имъ
в. и	ѣ	ѣѣ	ѣ	я	ѣ
т. имъ	имъ	ѣѣ	ими	ими	ими
м. ѣмъ	ѣмъ	ѣи	ихъ	ниъ	ихъ

Дв.ч.

им. в. (она) м. р., (онѣ) ж. и ср. р. р. м.
ѣю д. т. има

Бележки към склонението

а) Формата за род. пад. ед. ч. ж. р. ѣѣ може да се срещне в съкратен вид ѣ, напр. не достоитъ ти имѣти ѣ.

б) По образеца на склонението на анафоричното местоимение в старобългарски се скланят и всички притежателни местоимения: мои, моя, мою; твои, твоя, твою; свои, своя, свою; нашъ, наша, наше; вашъ, ваша, ваше. Такова склонение има и местоимението чии (чѣи), чия (чѣя), чий (чѣе). Падежните форми на притежателните местоимения могат да се срещнат в съкратен вид, напр. моѣ вм. моюѣ (род. пад. ед. ч. ж. р.), моѣ вм. моюѣ (твор. пад. ед. ч. ж. р.), свои вм. своѣи (дат. пад. ед. ч. ж. р.) и т. н.

в) Формата за вин. пад. ед. ч. м. р. и произхожда от по-старо ѣѣ. Тя е енклитична и се поставя винаги след глаголи или предлози, напр. гюгубитъ и, беретъ и, тогда помѣтъ и дияволь. След предлози получава форма нъ, т. е. запазва стария си вид поради вмъкването на съгласна н между нея и предлога, напр. въ нъ, на нъ (вин. пад.). Съгласна н се вмъква и във всички останали падежни форми на анафоричното местоимение, когато те са придружени от предлог, напр. отъ него, къ нему, при немъ и т. н.

г) Както подчертахме, с прибавка на частица же анафоричното местоимение придобива значение на относително местоимение

ние. Склонението на относителните местоимения спазва напълно особеностите на падежните форми на анафоричното местоимение: нже, югоже, юмоуже и т. н., яже, юъже, юиже и т. н. Понякога с местоименията иже, яже, юже се превеждат членните форми в гръцките оригинали. Типични са случаите, когато местоимение-то за среден род юже стои вместо членна форма при характерния за библейския гръцки език членуван инфинитив, напр. юже дати, юже сѣсти и т. н. На новобългарски тези съчетания се превеждат с отглаголни съществителни – *даването, сядането*.

§ 43. Въпросителни местоимения

В най-обикновена употреба в старобългарски е въпросителното местоимение кѣто, което се използва за мъжки и за женски род, и то само за лица. Форма за множествено число това местоимение няма. Формата за единствено число се употребява и за множествено число, напр. кѣто сѣтъ "кои са". Местоимението се скланя по следния начин.

и. кѣто р. кого д. комоу в. кого т.
цѣмь м. комь

Когато пред това местоимение се поставят частиците нѣ- и ни-, получават се неопределени и отрицателни местоимения нѣкъ-то и никѣто, които съвсем естествено ще се скланят напълно по приведения по-горе образец. Значение на неопределено местоимение кѣто придобива и когато се употреби след аште и след да, напр. аште кѣто "ако някой", да не кѣто "да не би някой". И при други случаи, когато въпросителното местоимение кѣто е придружено от някакви местоименни или адвербиални елементи, то придобива значение на неопределено местоимение, напр. еда кѣто "нима някой", егда кѣто "когато някой", како кѣто "как някой".

Въпросителното местоимение за среден род и изобщо за не-одушевени предмети е чѣто. То има следното типично склонение:

и. чѣто
р. чесо, чѣсо, чесога
д. чесомоу, чѣсомоу, чемоу
в. чѣто
т. чимь
м. чемь, чесомь

И от това местоимение чрез прибавка в неговото начало на частици нѣ- и ни- се получават неопределени и отрицателни местоимения нѣчѣто, ничѣтоже за среден род, които имат напълно същото склонение, чѣто може да бъде употребено и при имена от женски род, които не означават одушевени предмети, чѣто прѣмѣдрость "коя е премѣдростта". Форма за множествено число от чѣто не съществува. Както кѣто, и чѣто може да се употреби при имена в множествено число, напр. чѣто сѣтъ словеса "кои са думите".

Освен изтъкнатите по-горе въпросителни местоимения в старобългарски език се употребява още и въпросителното местоимение кын, кая, кою. Неговото склонение има следния вид:

м р. и ср.	р-	ж. р.	м. р.	ср. р. и ж. р.	
и кьи	кою	кая	ции	кая	кыѡ
р коюго	коюго	коюѡ	кыихъ	кыихъ	кыихъ
д коюмоу	коюмоу	коюи	кыимъ	кыимъ	кыимъ
в кьи	кою	коѡ	кыѡ	кая	кыѡ
т кыимь	кыимь	коюѡ	кыими	кыими	кыими
м коюемь	коюемь	коюи	кыихъ	кыихъ	кыихъ

От двойственото число са засвидетелствани в старобългарските паметници само форми за мъжки и женски род: кая им. вин. м. р., цѣи им., вин. пад. ж. р., кыима дат., твор. м. и ж. р.

Формите на ред падежи на това въпросително местоимение почиват върху основа ко-. С течение на времето тая основа се налага и в останалите падежи. Така вместо формата кьи за м. р. ед. ч. започва да се употребява форма кон. Във вин. пад. ед. ч. ж. р. формата коѡ е вече по-честа от по-старата форма кѡѡ. И формата кынхъ за род. пад. при всички родове започва да се измества от формата конхъ. Чрез прибавка в началото на частици нѣ- и нн- и от това местоимение се образуват неопределени местоимения нѣкыи и никыиже, които се скланят естествено напълно по

горния образец. От същата основа ко- се образува и относителното местоимение *которын*, *которая*, *которою*, както и следните местоимения-прилагателни с въпросително значение: *какъ*, *кака*, *како* "какъв"; *каковъ*, *какова*, *каково* (със същото значение), *колнкъ*, *колика*, *коoliko* "колко голям".

§ 44. Склонение на *въсь*

Известна смесца на окончания от местоимения на твърди основи (тип *тъ*) и окончания на местоимения на меки основи (тип *съ*) показва склонението на местоимението-прилагателно *въсь*. То има следния вид:

	Ед. ч.		Мн. ч.			
	м. р. и ср. р.	ж. р.	м. р.	ср. р. и ж. р.		
и. <i>въсь</i>	<i>въсе</i>	<i>въся</i>	<i>въси</i>	<i>въся</i>	<i>въсѣхъ</i>	
р. <i>въсего</i>	<i>въсего</i>	<i>въсемъ</i>	<i>въсѣхъ</i>	<i>въсѣхъ</i>	<i>въсѣмъ</i>	
д. <i>въсемоу</i>	<i>въсемоу</i>	<i>въсеи</i>	<i>въсѣмъ</i>	<i>въсѣмъ</i>	<i>въса</i>	
в. <i>въсь т.</i>	<i>въсе</i>	<i>въсѣжъ</i>	<i>въса</i>	<i>въся</i>	<i>въсѣми</i>	
<i>въсѣмъ м.</i>	<i>въсѣмъ</i>	<i>въсѣжъ</i>	<i>въсѣми</i>	<i>въсѣми</i>	<i>въсѣхъ</i>	
<i>въсемъ</i>	<i>въсемъ</i>	<i>въсеи</i>	<i>въсѣхъ</i>	<i>въсѣхъ</i>		

Чести са явленията от затвърдяване на някои окончания, напр. *въса* *вм.* *въся* *им. пад. ед. ч. ж. р.*, *въсѣжъ* *вм.* *въсѣжъ* *вин. пад. ж. р. ед. ч.*, *въса* *вм.* *въся* *им. пад. ср. р. мн. ч.*

Г. СКЛОНЕНИЕ НА СЛОЖНИТЕ ФОРМИ

§ 45. Склонение на сложните прилагателни

Склонението на сложните прилагателни представя комбинация от склонението на простото прилагателно и на присъединеното към него анафорично местоимение. Това комбинирано склонение е много типична особеност на старобългарския език.

Прилагателни с *о-* и *й-* основи

Ед. ч.	Мъжки род		Дв.ч.
	Мн. ч.		
и. <i>новыи</i>	<i>новыи</i>		
р. <i>новаюго</i>	<i>новыихъ</i>		и. в. <i>новая</i>
д. <i>новоуѣмоу</i>	<i>новыимъ</i>		р. м. <i>новоую</i>
в. <i>новыи</i>	<i>новыиѧ</i>		д. т. <i>новыима</i>
т. <i>новыимъ</i>	<i>новыими</i>		
м. <i>новѣюмъ</i>	<i>новыихъ</i>		
Среден род			
Ед. ч.	Мн. ч.		Дв.ч.
и. <i>новою</i>	<i>новая</i>		
р. <i>новаюго</i>	<i>новыихъ</i>		и. в. <i>новѣи</i>
д. <i>новоуѣмоу</i>	<i>новыимъ</i>		р. м. <i>новоую д.</i>
в. <i>новою</i>	<i>новая</i>		т. <i>новыима</i>
т. <i>новынмъ</i>	<i>новыими</i>		
м. <i>новѣюмъ</i>	<i>новыихъ</i>		
Женски род			
Ед. ч.	Мн. ч.		Дв.ч.
и. <i>новая</i>	<i>новѣа</i>		
р. <i>новыиѧ</i>	<i>новыихъ</i>		и. в. <i>новѣи</i>
д. <i>новѣи</i>	<i>новыимъ</i>		р. м. <i>новоую</i>
в. <i>новѣжъ</i>	<i>новыиѧ</i>		д. т. <i>новыима</i>
т. <i>новоужъ</i>	<i>новыими</i>		
м. <i>новѣи</i>	<i>новыихъ</i>		

Прилагателни с jo- и ja-основа

Мъжки род		
Ед. ч.	Мн. ч.	Дв. ч.
и. вышьнии	вышьнии	
р. вышняяго	вышннхъ	
д. вышнюемоу	вышнимъ	и. в. вышняя
в. вышнн	вышнѣмъ	р. м. вышнюю
т. вышнимъ	вышними	д. т. вышнимиа
м. вышнимъ	вышнихъ	

Среден род		
Ед. ч.	Мн. ч.	Дв. ч.
и. вышнѣ	вышня	
р. вышняяго	вышнимъ	и. в. вышнин р.
д. вышнюемоу	вышнимъ	м. вышнюю
в. вышнѣ	вышня	д. т. вышнимиа
т. вышнимъ	вышними	
м. вышнимъ	вышнихъ	

Женски род		
Ед. ч.	Мн. ч.	Дв. ч.
и. вышня	вышнѣмъ	и. в. вышнии
р. вышнѣмъ	вышнихъ	р. м. вышнюю
д. вышни	вышнимъ	д. т. вышнимиа
в. вышнѣмъ	вышнѣмъ	
т. вышнѣ	вышними	
м. вышни	вышнихъ	

Бележки към склонението

а) Окончанията за им. пад. ед. ч. м. р. -ѣи (твърд вариант) и -иѣи (мек вариант) често се явяват съкратени в -ѣи, -ѣи (твърд вариант) и -и (мек вариант), а в изолирани случаи имаме изясняване на стегнатите гласни ѣ (от ѣ пред н) и и (от ѣ пред и) в о и е, напр. грѣшної, кышней. В окончанията за им. пад. ед. ч. ж. и ср. р'. -ая и -оѣ често йотата между гласните се губи, вследствие на което окончанията приемат вид -аа и -оѣ.

б) В род. пад. ед. ч. формите за м. и ср. р. често се променят вследствие на асимилация и стягане на гласните в окончанията. Съкращаването на родителната форма на местоимението (-ѣмъ в.

-ѣмъ) в родителната форма на прилагателните от ж. р. (новы-ѣмъ в. новы-ѣмъ) е първично явление в старобългарски.

в) На промени се подлага поради асимилация и контракция на гласните и окончанието за дат. пад. ед. ч. на прилагателните от м. и ср. р. Първичното -оуемоу се променя в -оуоуемоу, а после в -оуемоу (вж. § 18). Най-чести в старобългарските паметници са формите с окончание -оуемоу. Съкращаването на дателната форма на местоимението за ж. р. еи в и е първично явление в старобългарския език: новѣн в. новѣн.

г) Винителното окончание на прилагателните за ж. р. -ѣж може да се срещне като -оѣж, т. е. да съвпадне с формата за твор. пад.

д) В твор. пад. ед. ч. м. и ср. р. формата на анафоричното местоимение имъ се прибавя не към редовната форма на прилагателното, окончаваща на -омъ, а към форма, окончаваща на ѣ: новѣ+имъ в. новомъ+имъ. По същия начин е образувана и формата за дат. пад. мн. ч. за всички родове: новы+нмъ в. новомъ+нмъ.

§ 46. Склонение на сложните прилагателни в сравнителна степен

Мъжки род		
Ед. ч.	Мн. ч.	Дв. ч.
и. новѣи	новѣиншии	
р. новѣишаго	новѣишиихъ	
д. новѣишоуемоу	новѣишиимъ	и. в. новѣишя р.
в. новѣи	новѣишѣмъ	м. новѣишоую д.
т. новѣишиимъ	новѣишими	т. новѣишиима
м. новѣишиимъ	новѣишиихъ	

Среден род		
Ед. ч.	Мн. ч.	Дв. ч.
и. новѣишеѣ	новѣишя	
р. новѣишаго	новѣишиихъ	
д. новѣишоуемоу	новѣишиимъ	и. в. новѣишии
в. новѣишеѣ	новѣишя	р. м. новѣишоую
т. новѣишиимъ	новѣишими	д. т. новѣишиима
м. новѣишиимъ	новѣишиихъ	

	Женски род	
Ед. ч.	Мн. ч.	Дв.ч.
и. новѣишня	новѣишѣмъ	
р. новѣишѣмъ	новѣиншиихъ	
д. новѣишии	новѣиншиимъ	и. в. новѣишии р.
в. новѣишѣжъ	новѣишѣмъ	м. новѣишоую д.
т. новѣишѣжъ	новѣишими	т. новѣишиима
м. новѣишии	новѣишихъ	

По същия начин се скланят кратките сравнителни форми на сложните прилагателни: волнн, кольшааго и т. н.

Бележки към склонението

а) Кратките форми за сравнителна степен им. пад. м. р. освен с окончание -ѣи могат да се явят и с окончание -ии (съкратено -и) и -ен: болѣи, болии (боли), болеи.

б) Окончанието -е за им. пад. мн. ч. м. р. за сравнителна степен на простите прилагателни (новѣише), остатък от древното склонение със съгласна основа, на някои места в старобългарските паметници е заменено с ново окончание -и.

§ 47. Склонение на сложните причастия

а) Сегашно деятелно причастие

	Мъжки род	
Ед. ч.	Мн. ч.	Дв.ч.
и. несѣи	несѣштеи	
р. несѣштаѣго	несѣштиихъ	
д. несѣштюѣмоу	несѣштиимъ	и. в. несѣштая р.
в. несѣштьи	несѣштѣмъ	м. несѣштюю д. т.
т. несѣштиимъ	несѣштиими	несѣштинма
м. несѣштиимъ	несѣштиихъ	
и. хвалѣи	хвалѣштеи	
р. хвалѣштаѣго	хвалѣштиихъ	и. в. хвалѣштая
д. хвалѣштюѣмоу	хвалѣштиимъ	р. м. хвалѣштюю
в. хвалѣштьи	хвалѣштѣмъ	д. т. хвалѣштиима
т. хвалѣштиимъ	хвалѣштиими	
м. хвалѣштиимъ	хвалѣштиихъ	

Склонението на причастията за среден род се отличава от приведеното склонение на причастията за мъжки род на следните места: в им. и вин. пад. ед. ч. имаме следните форми: несѣштеѣ, хвалѣштеѣ, а в им. и вин. пад. мн. ч. несѣштая, хвалѣштая. В двойственото число формата за им. вин. пад. е несѣшти, хвалѣшти.

	Женски род	
Ед. ч.	Мн. ч.	Дв.ч.
и. несѣштия	несѣштѣмъ	
р. несѣштѣмъ	несѣштиихъ	
д. несѣштии	несѣштиимъ	и. в. несѣштии
в. несѣштѣжъ	несѣштѣмъ	р. м. несѣштюю
т. несѣштеѣжъ	несѣштиими	д. т. несѣштиима
м. несѣштии	несѣштиихъ	

б) Минало деятелно причастие първо

	Мъжки род	
Ед. ч.	Мн. ч.	Дв.ч.
и. несѣи	несѣшеи	
р. несѣшаѣго	несѣшиихъ	
д. несѣшюѣмоу	несѣшиимъ	и. в. несѣшая
в. несѣшьи	несѣшѣмъ	р. м. несѣшюю
т. несѣшиимъ	несѣшиими	д. т. несѣшиима
м. несѣшиимъ	несѣшиихъ	

Склонението на минало деятелно причастие първо ср. р. се отличава от приведеното склонение на причастията за м. р. на следните места: им. и вин. пад. ед. ч. несѣшеѣ; им. и вин. пад. мн. ч. несѣшая; им. и вин. пад. дв. ч. несѣши.

По същия начин се скланя и миналото деятелно причастие първо м. р. с меко окончание в им. пад. ед. ч. хвалѣн, хвалѣшаѣго, хвалѣшюѣмоу и т. н.

	Женски род	
Ед. ч. и.	Мн. ч.	Дв.ч.
несѣшня р.	несѣшѣмъ	
несѣшѣмъ д.	несѣшиихъ	
несѣшии в.	несѣшиимъ	и. в. несѣшии
несѣшѣжъ т.	несѣшѣмъ	р. м. несѣшюю
несѣшеѣжъ м.	несѣшиими	д. т. несѣшиима
несѣши	несѣшиихъ	

§ 48. Числителни бройни

Бройните числителни в старобългарски са следните:

1 – единъ (юдынъ), -на, -но	11 – единъ, -на, -но на десате
2 – дѣва, дѣвѣ (ж. ср.)	12 – дѣва, дѣвѣ на десате и т. н.
3 – трьє (триє), три (ж. ср.)	20 – дѣва десати
4 – четьре, четьри (ж. ср.)	30 – три десате, три десати
5 – пать	40 – четьре десате, четьри десати
6 – шесть	50 – пать десать
7 – седмъ	
8 – осмъ	
9 – девать	
10 – десать	
100 – съто	
200 – дѣвѣ сътъ	
300 – три съта	
400 – четьри съта	
500 – пать сътъ	
1000 – тысѣшти (тысашти)	
2000 – дѣвѣ тысѣшти	
3000 – три тысѣште	

Числителните от *едно* до *четири* са прилагателни и се съгласуват по род и падеж със съществителните: юдннъ чловѣкъ, юдина жена, юдино чадо; дѣва мъжа, дѣвѣ женѣ, дѣвѣ чадѣ; трьє мъжи, три жены, три чада; четьре мъжи, четьри жены, четьри чада.

Числителните *юдинъ* -на -но, които доста често имат значение на "сам, единствен", се скланят по местоименното склонение, тип *тъ*, та, то: *юдинъ* *юдино* и т. н.; *юдина* *юдино* и т. н.; *юдино* *юдино* и т. н. Когато се употребяват като прилагателни, те могат да имат и сложни форми: *юдины* *юдина* *юдино*.

Числителното *дѣва*, което има свой съответник в оба "двама", представя форма в двойствено число и се скланя като формите за двойствено число на показателното местоимение *тъ*, та, то.

и. в. дѣва оба м. р., дѣвѣ обѣ ж и ср. р. р. м.
дѣвою обою д. т. дѣвѣма обѣма

Забележка. В Зографското евангелие вм. формата за дат. твор. дѣвѣма срещаме един-единствен път формата дѣвама, която получава по-късно широко разпространение в българския език.

Числителните *трьє*, *триє*, м. р., три ж. и ср. р. се скланят според образа на имената със стара *i*-основа. Формите на косвените падежи са следните: род. *трии*, дат. *трьмъ*, вин. *три*, твор. *трьми*, мест. *трьхъ*. Формите за дат. и мест. пад. много често се явяват с изяснени ерови гласни *трьмъ*, *трьхъ*.

Числителните *четьре* м. р., четьри ж. и ср. р. се скланят по образа на имената със стара *r*-основа. Формите за косвените падежи са следните: род. *четьрѣ*, дат. *четьрѣмъ*, вин. *четьри*, твор. *четьрѣми*, мест. *четьрѣмъ*. Формата за дат. пад. мн. ч. много често се явява с изяснена ерова гласна *четьрѣмъ*.

Числителните от *пет* до *десет* в старобългарски са съществителни от ж. р. Имената, които се изчисляват, се поставят редовно в род. пад., напр. *пять* *женѣ*, *пять* *мъжѣ*, *пять* *чадѣ*. Прилагателните, атрибутивно употребени при числителните, са винаги от ж. р., напр. *приобрѣте* *дрюгъжъ* *пять*. Глаголите, които ги придружават, са в ед. ч., напр. *бѣ* *же* *седмъ* *братрьмъ*. Склонението на *пять*, *шесть*, *седмъ*, *осмъ*, *девать* става по образа на имената със стара *r*-основа. Числителното *десать* представя съществително от мъжки род с основа *-nt*. Неговото склонение има следния вид:

Ед. ч.	Мн. ч.
и. <i>десать</i>	<i>десате</i>
р. <i>десати</i>	<i>десать</i>
д. <i>десати</i>	<i>десатьмъ</i>
в. <i>десать</i>	<i>десати</i>
т. <i>десатьж</i>	<i>десаты</i>
м. <i>десате</i> , <i>десати</i>	<i>десатьхъ</i>

При все че пази някои стари окончания, склонението на *десать* е силно повлияно от склонението на имена, тип *кость*.

§ 49. Поредни числителни

Старобългарските поредни числителни ни се представят по следния начин:

прьвыи, -ая, -ою	шестыи, -ая, -ою
вѣторыи, -ая, -ою	седмыи, -ая, -ою

трети, -ая, -ою	осми, -ая, -ою
четвърти, -ая, -ою	девети, -ая, -ою
пъти, -ая, -ою	десети, -ая, -ою

Както се вижда, всички поредни числителни от 1 до 10 включително представят във формално отношение сложни прилагателни. Тяхното склонение става по образеца на склонението на сложните прилагателни на *о*- и *а*-основи. Единствено числител -ното третнн се скланя по мекото склонение. Поредните числителни от 10 до 19 се образуват по следните начини: 1) във формата на поредно числително се явяват само единиците, напр. *юдиннын* на десате, *въторъи* на десате и т. н.; 2) чрез композита с или без наставка *-иъ*, напр. *юдиннадесатыни* – *юдиннадесатыи* или *юдино-надесатыни* – *юдинонадесатыи*. Числителните поредни от 20 нагоре се образуват с наставката *-ънъ*: *дъвадесатынын*, *пътьдес-тъныи*, *сътъныи* "стотен", *тысжштъныи* "хиляден".

Е. ГЛАГОЛ

§ 50. Обща характеристика

В старобългарската глаголна система се включват две основни категории лични форми за изразяване на глаголни времена – *прости* и *сложни*. Към простите спадат *сегашно време*, *имперфект* (минало несвършено време) и *аорист* (минало свършено време). От тях само формите на сегашно време и отчасти на аориста представят преки наследства от индоевропейската глаголна система. Формите на имперфекта са нови, чисто славянски образувания. Към сложните глаголни форми спадат *перфект*, *минало предварително* (отдавна минало) и *бъдеще предварително* време. Всички сложни глаголни форми са, сравнително взето, в рядка употреба. Те са обаче славянски новообразувания и нямат пряка генетична връзка със съответните глаголни форми в индо-европейски.

Старобългарският език не притежава специална форма за бъдеще време, което се изразява чрез сегашната форма на свършените глаголи. Старата индоевропейска форма за изразяване на бъдеще време е загубена. От несвършените глаголи бъдеще време се образува обикновено по описателен начин.

Личните глаголни форми имат три числа: *единствено*, *множествено*, *двойствено*. Последното е напълно жива категория.

Старобългарският глагол познава и категорията *вид*. Глаголите могат да бъдат от *свършен* (перфективен) или от *несвършен* (имперфективен) вид. Известен брой глаголи са *двувидови*.

В старобългарски са загубени формите на стария страдате-лен залог (пасив), който се изразява било чрез възвратно место-имение, било чрез страдателни причастия и помощен глагол.

Освен за изявително наклонение, в старобългарски има специални форми само за *повелително* (императив) и *условно* (кон-диционал) наклонение. Типичното за другите индоевропейски езици подчинително (конюнктив) наклонение е загубено напълно. Формите на старобългарското повелително наклонение нямат пряка връзка със съответните индоевропейски форми, а с формите на старото желателно (оптатив) наклонение. Условното наклонение се образува по напълно нов начин, типичен само за славянските езици.

В старобългарски има доста нелични глаголни форми – из-меняеми и неизменяеми. Известна част от тях представят нови форми. Към изменяемите нелични глаголни форми се отнасят причастията, които поради близостта си с имената често се наричат именни глаголни форми. Те са пет, а именно *сегашно деятелно причастие*, *сегашно страдателно причастие*, *минало деятелно причастие първо*, *минало деятелно причастие второ*, *минало страдателно причастие*.

Неизменяемите нелични форми са две – *инфинитив* и *супин*. Първата от тях е нова форма и не прилича на съответните форми в останалите индоевропейски езици.

§ 51. Класификация на старобългарския глагол

В старобългарския глагол различаваме, от една страна, *корен*, който е носител на значението, и, от друга, *окончание*, което изтъква глаголното лице, числото и времето. При огромното число глаголи окончанието не се прибавя към корена направо, а с помощта на така наречените *основни гласни* или *основни срички*. Така напр. в глаголната форма за второ лице ед. ч. сег. вр. *ведеш* имаме корен *вед-*, окончание *-ши* и основна гласна *-е-*; във формата *двигнеш* имаме корен *двиг-*, окончание *-ши* и основна сричка *-*

не-. Съчетанието на корена и основната гласна или сричка образува *глаголната основа*.

Формите на старобългарските глаголи се образуват от две основи – *сегашна* и *инфинитивна*. Сегашната основа на старобългарските глаголи се открива, като се премахне личното окончание от формата за второ лице ед. или мн. ч. сег. вр., напр. *пише-ши, пише-те* (сегашна основа *пише-*). Инфинитивната основа се открива, като се премахне окончанието -ти от инфинитивната форма, напр. *писа-ти* (инфинитивна основа *писа-*). У някои глаголи инфинитивната основа е равна на корена на глагола, напр. *зна-ти* (сегашна основа *знае-*), *пи-ти* (сегашна основа *пие-*), *нес-ти* (сегашна основа *несе-*). У малък брой глаголи сегашната и инфинитивната основа съвпадат напълно, напр. *моли-ши, моли-ти*.

Много малко глаголи не познават основна гласна и образуват формите си чрез пряко присъединяване на глаголните окончания към глаголните корени. Поради това тия глаголи се наричат *атематични*, т. е. безосновни (на гръцки *тема* значи "основа").

Най-добра разпредялба на старобългарските глаголи на спрежения става с оглед на тяхната сегашна основа. Сред получените по този начин спрежения се изтъкват за по-голяма пълнота някои техни подгрупи според начина, по който се образува инфинитивната форма на глаголите.

Първо спрежение. Тук спадат глаголи, чиято сегашна основа окончва на -е: *берж – береши, несж – несеши*. Инфинитивната форма на глаголите от това спрежение се образува по двояк начин: 1. Чрез непосредствено прибавяне на инфинитивното окончание -ти към корена на глагола, напр. *нестн*. 2. С помощта на основна гласна -а-, напр. *бър-а-ти*.

Второ спрежение. В това спрежение се включват глаголи, чиято сегашна основа окончва на -не, напр. *двингнж – дннг-не-ши*. Инфинитивната форма на глаголите се образува с помощта на основна сричка -нж-, напр. *двиг-нж-ти*.

Трето спрежение. Тук спадат глаголи, чиято сегашна основа окончва на -е-, напр. *знаж – знае-ши, орж – оре-ши*. Инфинитивната форма на тия глаголи се образува по двояк начин: 1. Чрез пряко присъединяване на инфинитивното окончание -ти към корена на глаголите, напр. *знатн*. 2. С помощта на основни гласни -а- или -я-, напр. *ор-а-тн, коупов-а-ти, та-я-ти*.

Четвърто спрежение. Тук спадат глаголи, чиято сегашна основа окончва на -и, напр. *хвалж – хвал-и-ши, зърж – зър-и-ши*. Инфинитивната форма на тия глаголи се образува с помощта на основни гласни -н- и -ѣ-, напр. *хвал-и-ти, зър-ѣ-ти*.

Особено ието *спрежение* образуват атематичните глаголи. Формата за 1 л. ед. ч. на тия глаголи окончва на -мь. Тук се отнасят следните глаголи: *ѳсмь* инф. *выти, дамь* инф. *дати, ямь* инф. *ясти, вѣмь* инф. *вѣдѣти*. По своето спрежение за сегашно време тук спада и глаголът *имамь*, инф. *имѣти*.

§ 52. Преглед на глаголите от първо спрежение

В спрежението се включват голям брой първични глаголи, някои с извънредно честа употреба, напр. *рекж, сѣкж, берж, несж* и т. н. По своя вид те са несвършени глаголи. Малка част от тях са от свършен вид, напр. *падж – пасти, лагж – лешти, садж – сѣсти, връгж – врѣшти, имж – ѳтн, рекж – решти*. Често явление сред глаголите от първото спрежение са и различните степени, в които се явява коренната гласна в сегашната и в инфинитивната основа.

Коренът на глаголите от първата подгрупа окончва на различни съгласни, които пред инфинитивното окончание -ти могат да се подложат на промени. Ще направим кратък преглед на отделните случаи.

а) Глаголи с корен на задноезични съгласни киг имат инфинитивна форма на -шти, получено от кти гти. В сегашно време пред основната гласна е съгласните к и г преминават в ч и ж: *рекж* речешн – *решти, сѣкж* сѣчешн – *сѣшти, влѣкж* влѣчешн – *влѣшти, лакж* лачешн – *лашти, могж* можешн – *мошти, зкагж* зважешн – *зваштн "звуча", стрнгж* стрнжешн – *стрѣшти, жегж* жежешн – *жешти, стрѣгж* стрѣжешн – *стрѣшти"пазя"*. С различна степен на коренната гласна в сегашната и в инфинитивната основа: *тлѣкж* тлѣчешн – *тлѣшти "чукам", връгж* кръжешн – *врѣшти "хвърлям"*.

б) Глаголи с корен на предноезични съгласни д и т имат инфинитивна форма на -стн от -дти и тти: *кедж* ведешн – *вести, блюдж* блюдешн – *блюсти, бодж* бодешн – *бости, кладж* кладешн – *класти, градж* градешк – *грасти "ходя", кладж* кладешк – *кластк "слагам", крадж* крадешк – *красти, падж* падешк – *пастк, прадж* прадешк – *прастк "преда", владж* владешк – *власти, гнетж* гнетешн – *гнести, матж* матешн – *масти "мѣтя", плетж* плетешн – *плести*. С различна сте-

пен на коренната гласна в сегашната и в инфинитивната основа: цвѣтж цвѣтешн – цвѣстн, чрѣтж чрѣтеши – чрѣсти "режа", чѣтж чѣтеши – чѣсти "чета, прочитам".

в) Глаголи с корен на устнени съгласни б и п. Пред инфинитивното окончание -тн съгласните изпадат: гребж гребешн – грети, тепж тепешн – тети. С различна степен на коренната гласна в сегашната и в инфинитивната основа: чрѣпж чрѣпешн – чрѣти "черпя".

г) Глаголи с корен на съгласна р. Коренната гласна винаги се намира в различна степен в сегашната и в инфинитивната основа: простърж простърешн – прострѣти, мърж мърешн – мрѣти, жърж жърешн – жрѣти "принасям жертва", пърж пърешн – прѣти "подпирам", търж търешн – трѣти "трия".

д) Глаголи с корен на носови съгласни н и м. Коренната гласна се намира в различни степени в сегашната и в инфинитивната основа: клѣнж клѣнешн – клати, имж имешн – ѣти, пѣнж пѣнешн – пати "опѣвам", чѣнж чѣнешн – чати "започвам", жѣмж жѣмешн – жати "стискам", дѣмж дѣмешн – дѣти "духам".

е) Глаголи с корен на стар дифтонг *eu/ou*, който в сегашната основа пред основната гласна минава в ов, а в инфинитивната основа пред окончанието -ти минава в оу: пловж пловешн – плоути, словж словешн – слоути "наричам", тровж тровешн – троути "погубвам".

Втората подгрупа от първото спрежение, както се подчерта, образува инфинитивната си основа с основна гласна -а-, берж – бѣрати. Една част от тях не променят коренната си гласна в двете основи. Такива са глаголите: ковж ковешн – ковати, метж метешн – метати "мятам", рѣвж рѣвешн – рѣкати, сѣсж сѣсешн – сѣсати "бозая", тѣкж тѣчешн – тѣкати, сновж сновешн – сновати. Редуване на коренната гласна се среща в отделните глаголи от втората подгрупа: верж верешн – върати, зовж зовешн – зѣвати, женж женешн – жѣнати, держ дерешн – дѣрати, перж перешн – пѣрати, жидж жидешн – жѣдати "очаквам".

По особен начин се оформяват двете основи на глагола идж. Сегашната основа на глагола е ид-, а инфинитивната и-. Отклоняват се от изтъкнатите по-горе начини на степенуване на коренните гласни степенуванията в глаголите оврѣштж оврѣштешн – обрѣстн, садж садешн – сѣсти, лагж лагешн – лешти. Неправил-

ностите в посочените глаголи се дължат на много стари особености в оформяването на техните основи.

§ 53. Преглед на глаголите от второ спрежение

Характерната за инфинитивната форма наставка -нж- отсъства само при глагола станж – статн. Глаголите са от свършен вид. Изключение правят само съхнжти, выкнжти, гыкнжти, които могат да изразяват и несвършени действия. Някои от глаголите от второто спрежение са производни от съответни несвършени, напр. тлѣкнж тлѣкнешн – тлѣкнжти от тлѣкж тлѣчешн – тлѣшти, оусѣкнж оусѣкнешн – от сѣкж сѣчешн – сѣшти.

Глаголите от второто спрежение могат да се разделят на две групи според вида на техния корен, който окончава било на гласна, било на съгласна. Известна част от корените на гласната са нови. Те са изгубили крайната си съгласна пред основната наставка не-нж. Към първата група спадат следните глаголи: минж минешн – минжти, повинж повинешн – повинжти, плинж плинешн – плинжти, ринж ринешн – ринжти, помѣнж помѣнешн – помѣнжти, манж манешн – манжти "давам знак", доунж доунешн – доунжти "духам", зинж зинешн – зинжти, капж капешн – канжти "капя", корен кап-.

Във втората група спадат глаголите: коснж коснешн – коснжти, тѣкнж тѣкнешн – тѣкнжти, сѣхнж сѣхнешн – сѣхнжти, сакнж сакнешн – сакнжти "секвам", плѣзнж плѣзнешн – плѣзнжти, млѣкнж млѣкнешн – млѣкнжти, растрѣгнж растрѣгнешн – растрѣгнжти, дѣхнж дѣхнешн – дѣхнжти, выкнж выкнешн – выкнжти, двигнж двигнешн – двигнжти, дрѣзнж дрѣзнешн – дрѣзнжти, прозѣбнж прозѣбнешн – прозѣбнжти, протѣгнж протѣгнешн – протѣгнжти, чезнж чезнешн – чезнжти.

Доста голяма част от глаголите се употребяват само с представки. Такива са напр. оужаснж оужаснешн – оужаснжти, вѣскрѣснж вѣскрѣснешн – вѣскрѣснжти, оугаснж оугаснешн – оугаснжти.

§ 54. Преглед на глаголите от трето спрежение

Спрежението включва първични и производни глаголи, всички от несвършен вид. Напълно строго разграничаване в образуването на основите на едните и другите не съществува. И в двете подгрупи, на които се разпадат глаголите от това спрежение по

начина на образуването на инфинитивната форма, влизат както първични, така и производни глаголи.

Първични глаголи. Към първата подгрупа спадат следните първични глаголи: знаѣж знаѣши – знати, пиѣж пиѣши – пити, гниѣж гниѣшн – гнити, биѣж биѣшн – бити, вѣпиѣж вѣпиѣши – вѣпити "викам", виѣж виѣши – вити, и шиѣж шиѣши – шити, почниѣж почниѣши

– почити, мыѣж мыѣши – мыти, крыѣж крыѣши – крыти, овоуѣж овоуѣши – обоути и т. н. Малка част от тия глаголи имат корен на съгласна, напр. мелѣж мелѣши – млѣти (от *мелти), колѣж колѣши – клати (от *колти), жѣнѣж жѣнѣши – жати (с е-степен на коренната гласна), борѣж борѣши – брати (от *борти).

Към втората подгрупа спадат следните първични глаголи с корен на гласна или на съгласна: таѣж таѣши – таяти, каѣж са каѣши са – каяти са, ваѣж ваѣши – казати, рѣѣж рѣѣши – рѣяти, смеѣж са смеѣши са – смѣяти са, маѣж маѣши – маяти, гашѣж гашѣши – гасати, страждѣж страждѣши – страдати, маѣж маѣши – мазати, плаѣж плаѣша – плакати, пишѣж пишѣши – пѣсати, жаѣж жаѣши – жадати и т. н.

Производни глаголи. Те са от двояк характер – *отименни* (де-номинатива) и *отглаголни* (девербатива). Вторите представят в по-голямата си част форми от несвършен вид на съответни глаголи от свършен вид.

Към първата подгрупа глаголи от третото спрежение без специален основен суфикс в инфинитивната форма се отнасят една редица производни глаголи с инфинитивни форми на -ѣти и -ати, но и със сегашна основа на -ѣи и -аѣ. Следователно при тях гласните ѣ и а пред инфинитивното окончание -ти не са основни гласни, а са окончания на именни и глаголни корени, към които се прибавя направо инфинитивното окончание -ти, а в сегашно време основна гласна -ѣ-. Различаваме следните типове производни глаголи:

а) Глаголи на -ѣж –ѣти. Образуван се от имена, предимно прилагателни, и означават придобиване на такова качество или преминаване към такова състояние, което изразява основната дума. Глаголите са непреходни, напр. (богатъ) богатѣж богатѣши – богатѣти, (цѣль) цѣльѣж цѣльѣши – цѣльѣти, (стлрѣ) старѣж старѣши – старѣти, (разоумъ) разоумѣж разоумѣши – разоумѣти, (влѣдъ) блѣдѣж блѣдѣши – влѣдѣти, (иѣмъ) оиѣмѣж оиѣмѣши – онѣмѣти, (славъ) слѣбѣж слѣбѣши – слѣбѣти. След шипящи

съгласни ѣ преминава в а: (ветѣхъ) ветѣшаѣж ветѣшаѣши – ветѣ-шати, (ништѣ) ништѣаѣж ништѣаѣши – ништѣати; след гласни ѣ минава в я: (боуи) боуѣж боуѣши – боуѣти.

б) Глаголи на -аѣж –ати. Глаголите са отименни и отглаголни. Отименни: (игра) играѣж играѣши – играти, (работа) работаѣж рабо-таѣши – работати, (дѣло) дѣлаѣж дѣлаѣши – дѣлати, (вечеря) вечерѣаѣж вечерѣаѣши – вечерѣати, (знаменьѣ) знаменаѣж знаменаѣши – знаменати, (отѣвѣтъ) отѣвѣштаѣж отѣвѣштаѣши – отѣвѣштати. Отглаголни: (подати) подаваѣж подаваѣши – подавати, (сѣгрѣти) сѣгрѣваѣж сѣгрѣ-ваѣши – сѣгрѣвати, (сѣвърѣти) сѣбраѣж сѣбираѣши – сѣбирати, (на-решти) нариѣаѣж нариѣаѣши – нариѣати, (оубити) оубиваѣж оубиваѣши – оувнвати, (оставѣти) оставѣаѣж оставѣаѣши – оставѣати, (вѣлити) вѣлнѣаѣж вѣлнѣаѣши – вѣлнвати, (вѣспѣти) вѣспѣваѣж вѣспѣваѣши – вѣспѣвати и т. н.

Към втората подгрупа се отнасят следните типове производни глаголи:

а) Глаголи със сегашна форма на -ѣж (след шипящи съгласни и след шт и жд се пише -ж) -ѣши и инфинитивна форма на -ати. Глаголите са винаги с корен на съгласна, която в сегашната осно ва се подлага на омекчаване: (клевета) клеветѣж клеветѣши – клеветати, (глаголъ) глаголѣж глаголѣши – глаголати, (шѣпѣтъ) шѣпѣштѣж шѣпѣштѣши – шѣпѣштати, (трепетъ) трепѣштѣж трепѣштѣши – трепѣштати, (клокотъ) клокоштѣж клокоштѣши – клокотати, (доухъ) доушѣж доушѣши – доухати и т. н.

б) Глаголи със сегашна основа на -оуѣж -оуѣши, инфинитивна форма -овати, след меки съгласни -евати: (знаменьѣ) знаменуѣж знаменуѣши – знаменовати, (овѣдъ) обѣдоуѣж обѣдоуѣши – обѣдовати, (вѣра) вѣроуѣж вѣроуѣши – вѣровати, (милъ) милоуѣж милоуѣши – миловати, (имѣ) именуѣж именуѣши – именовати, (молитва) моливтоуѣж моливтоуѣши – моливтовати, (даръ) дароуѣж дароуѣши – даровати, (вѣсьнѣ) бѣсноуѣж бѣсноуѣши – бѣсновати, (милосрѣдъ) милосрѣдоуѣж млносрѣдоуѣши – милосрѣдовати, (наслѣдство) наслѣдоуѣж наслѣдоуѣши – наслѣдовати, (пророчѣство) пророчѣствоуѣж пророчѣствоуѣши – пророчѣствовати и т. н.

§ 55. Преглед на глаголите от четвърто спрежение

В състава на това спрежение влизат както първични, така и производни глаголи, при това втората подгрупа се характеризира само с първични глаголи.

Първични глаголи. За първата подгрупа глаголи, която се характеризира с инфинитивна основа на -и-, са типични следните първични глаголи: люблѣж любвиши – любити, ломлѣж ломиши – ломити, поуштѣж поуштиши – поустити, строѣж строиши – строити, ловлѣж ловиши – ловити, хранѣж храниши – хранити, прошѣж просиши – просити, вращѣж вратиши – вратити. Втората подгрупа глаголи, която се характеризира с инфинитивна основа на -ѣ-, се състои само от първични глаголи. По-голямата част от тях са непреходни: вишѣж висиши – висѣти, горѣж гориши – горѣти, лештѣж летиши – летѣти, стыждѣж стыдиши – стыдѣти, скрѣвлѣж скрѣвиши – скрѣвѣти, мѣнѣж мѣниши – мѣнѣти "мисля", плѣжж плѣзиши – плѣзѣти, кѣплѣж кѣпиши – кѣпѣти. По-малка част са преходни: виждѣж виднши – видѣти, слѣшѣж слѣшиши – слѣшати, дрѣжж дрѣжиши – дрѣжати, трѣплѣж трѣпиши – трѣпѣти.

Производни глаголи. За първата подгрупа са характерни следните отименни глаголи: (богатѣ) богаштѣж богатиши – богатити, (гра-дѣ) ограждѣж оградиши – оградити, (мѣжа) мѣжж мѣжиши – мѣжити, (плѣнѣ) плѣнѣж плѣниши – плѣнити, (гласѣ) глашѣж гласиши – гласити, (гостѣ) гоштѣж гостиши – гостити, (плодѣ) плождѣж плодиши – плодити, (грѣхѣ) грѣшѣж грѣшиши – грѣшити, (дѣлѣ) дѣлѣж дѣлиши – дѣлити, (цѣлѣ) цѣлѣж цѣлиши – цѣлити, (мѣногѣ) мѣножж мѣножиши – мѣножити и т. н. Освен тези отименни глаголи към първата подгрупа се отнасят и множество производни глаголи от несвършен вид, а също така и една редица от каузативни глаголи: (влѣкѣж) влѣжж влѣчиши – влѣчити, (ведѣж) вождѣж водиши – водити, (мѣтѣж) мѣштѣж мѣтиши – мѣтити, (несѣж) носѣжж носиши – носити, (текѣж) точѣжж точиши – точити, (лежѣж) ложжж ложиши – ложити, (стоѣж) ставлѣжж ставиши – ставити.

§ 56. Сегашно време

а) Тематични глаголи

Първо спрежение: верѣж – върати

	Ед. ч.	Мн. ч.	Дв. ч.
1 л.	берѣж	беремѣ	беревѣ
2 л.	берешѣ	берете	берета
3 л.	береть	берѣтъ	берете, -та

Второ спрежение: двнѣж – двнѣжи

	Ед. ч.	Мн. ч.	Дв. ч.
1 л.	двнѣж	двнѣмѣ	двнѣвѣ
2 л.	двнѣши	двнѣте	двнѣта
3 л.	двнѣтъ	двнѣтъ	двнѣте, -та

Трето спрежение: знаѣж – знатн

	Ед. ч.	Мн. ч.	Дв. ч.
1 л.	знаѣж	знаѣмѣ	знаѣвѣ
2 л.	знаѣши	знаѣте	знаѣта
3 л.	знаѣтъ	знаѣтъ	знаѣте, -та

Четвърто спрежение: хвалѣж – хвалиши

	Ед. ч.	Мн. ч.	Дв. ч.
1 л.	хвалѣж	хвалимѣ	хваливѣ
2 л.	хвалиши	хвалите	хвалита
3 л.	хвалить	хвалатѣ	хвалите, -та

б) Атематични глаголи

Ед. ч.	1 л.	ѣсмѣ	вѣмѣ	дамѣ	ямѣ
	2 л.	ѣси	вѣси	дасѣ	яси
	3 л.	ѣстъ	вѣстъ	дастъ	ястъ
Мн. ч.	1 л.	ѣсмѣ	вѣмѣ	дамѣ	ямѣ
	2 л.	ѣсте	вѣсте	дасте	ясте
	3 л.	сѣтъ	вѣдатѣ	дадатѣ	ядатѣ
Дв. ч.	1 л.	ѣсвѣ	вѣвѣ	давѣ	явѣ
	2 л.	ѣста	вѣста	даста	яста
	3 л.	ѣсте	вѣсте	дасте	ясте

Бележки върху формите за сегашно време

а) В по-късни старобългарски паметници покрай форма вѣмѣ за 1 л. ед. ч. се употребява и форма вѣдѣ, остатък от изчезнали медиални форми. Особено честа е тази форма в Супрасълския сборник.

б) Окончанието -ши за 2 л. ед. ч. на тематичните глаголи е много характерна особеност на старобългарския език. То не се среща в нито един съвременен славянски език. През IX–X в. то е било диалектна черта в солунския говор и се е употребявало вмес-то по-старото окончание -шь.

в) Трето л. ед. ч. редовно окончава както у тематичните, така и у атематичните глаголи на -тъ. В по-редки случаи в старобългарски се среща окончание с мека ерова гласна -тъ, напр. прндеть, речеть, а също така и при атематичните глаголи юсть, прѣдасть. Не е напълно ясно дали в тези случаи имаме старо окончание -тъ, което е било изместено в старобългарски от -тъ, или само смесване на слаби ерове. В редки случаи формите за 3 л. ед. ч. се явяват без окончание -тъ, напр. не може, бжде.

г) От съчетание не юсть се получава нѣстъ. Ятовата гласна в тая форма е дълго е, получено от сливането на крайната гласна на отрицателната частица и началната гласна на глаголната форма.

д) Всички форми за сегашно време с окончание -ъ и -ь чрез тясно сливане със следваща енклитична форма за вин. пад. ед. ч. м. р. н от анафоричното местоимение могат да променят окончанието си в -ын (или -он) -нн (или -ен), напр. поставнтын в.м. поставнтъ и, осждатыи в.м. осждатъ н, прѣдамии в.м. прѣдамъ и, съмѣритои в.м. съмѣритъ и, прѣдамен в.м. прѣдамъ и.

е) Формата за 3 л. ед. ч. на атематичния глагол выти в изолирани случаи се явява не като сѣтъ, а като сатъ. Тъй като тук едва ли може да се мисли за замяна на носовките по среднобългарски образец, допуска се, че сатъ представя старобългарско диалектно отклонение от сѣтъ. Най-често се мисли в случая за формата се/т/, която се среща в македонските говори.

ж) Смесено спрежение с окончания ту на атематичните, ту на тематичните глаголи ни предлага глаголът имѣти, който първоначално е бил атематичен. В сегашно време той се спряга по следния начин: нмамъ, нмашн, нмать – нмамъ, имате, нмжтъ.

з) Окончанията на атематичните глаголи, както подчертахме, се прибавят направо към корена на глаголите. При къдѣти, дати, ястн коренът е окончавал на -д (вѣд-, дад-, яд-). Както се вижда от приведените примери, тази крайна коренна съгласна обикновено отпада. Пази се тя само във формите за 3 л. мн. ч. вѣдѣтъ, дадѣтъ, ядѣтъ. Във формите за 3 л. ед. ч. и 3 л. мн. ч. на изтъкнатите глаголи крайната коренна съгласна д пред съгласна т на окончанията се дисимилира в с. Така са се получили форми те вѣсте – вѣсте, дасть – дасте, ясть – ясте.

и) При глаголите от трето спрежение на -ае-, -ѣе-, -оуе- доста често са ставали асимилационни процеси в окончанията. Така

в.м. прѣвываеши може да имаме прѣвыбааши, в.м. гнѣваеши са гнѣвааши са, в.м. подобаеът – подовааът, в.м. дѣлаеът – дѣлааът, в.м. знаеът – знааът, в.м. трѣбоуеът – трѣвоуоуът, в.м. кѣроуеът – кѣроуоуът.

§ 57. Имперфект

По своето значение старобългарското минало несвършено време не се отличава от съответното новобългарско глаголно време. То изразява действие, което се е вършило преди момента на говоренето, но не е било завършено в миналия определен момент, към който се отнася. Естествено е, че минало несвършено време образуват само глаголите от несвършен вид. Но както в новобългарски, така и в старобългарски за подчертаване на пов-торителни действия могат да бъдат употребени форми за минало несвършено време и от глаголи от свършен вид, напр. дадѣаше от свършения глагол дати, проидѣаше от свършения глагол проити.

Формите за минало несвършено време в старобългарски се образуват със следните окончания:

-ахъ	-ахомъ	-аховѣ
-аше	-ашете	-ашета
-аше	-ахж	-ашете

Окончанията се прибавят към глаголни основи на -а и -ѣ, така че, отделено заедно с основните гласни, имперфектното окончание получава двояк вид: -аахъ и -ѣахъ. У по-голямата част глаголи основите на -а и -ѣ съвпадат с техните инфинитивни основи. Ето защо обикновено се твърди, че имперфектът в старобългарски език се образува от инфинитивната основа на глаголите.

Общо взето, може да се каже следното за начините, по които се образуват формите за минало несвършено време при глаголите от различните старобългарски спрежения.

Първо спрежение. Глаголите от първата подгрупа с инфинитивна основа (равна на корена) на съгласна получават окончание -ѣахъ: нес-ѣахъ, кед-ѣахъ, вод-ѣахъ и т. н. Ако коренът окончава на задноезична съгласна, тя се омекчава пред ятовата гласна, а самата ятова гласна минава в а: печ-а-ахъ (от *пек-ѣахъ), реч-а-ахъ (от *рек-ѣахъ), мож-а-ахъ (от *мог-ѣахъ). Глаголите от втората подгрупа с инфинитивна основа на -а образуват минало несвършено време чрез прибавка към тая основа на окончание -ахт*. кѣра-

ахъ, кока-ахъ, дърл-ахъ. Глаголите с корен на -ън (старо *en*), -ъм (старо *em*), -ър (старо *em*) получават окончание -ѣ-ахъ, което се прибавя към сегашната им основа: пън-ѣ-ахъ (инф. пати), клън-ѣ-ахъ (инф. клати), дъм-ѣ-ахъ (инф. дѣти), мър-ѣ-ахъ (инф. мрѣти).

Второ спрежение. Тъй като глаголите са от свършен вид, те нямат форма за минало несвършено време. По изключение тя може да се яви при глаголи, които са променили своя вид в несвършен, напр. при съхнѣхъ или оутъкнѣхъ. Тяхната имперфектна форма се образува чрез окончанието -ѣ-ахъ, което се прибавя към лишена от крайната си гласна сегашна или инфинитивна основа: съхн-ѣ-ахъ, оутъкн-ѣ-ахъ.

Трето спрежение. Глаголите, чиято инфинитивна основа (понякога равна на корена) окончава на -а, -я и -ѣ, образуват минало несвършено време с прибавка на окончанието -ахъ: зна-ахъ, коупова-ахъ, плака-ахъ, маза-ахъ, дѣла-ахъ, вълнва-ахъ, тая-ахъ, разоумѣ-ахъ, старѣ-ахъ, цѣлѣ-лхъ. Глаголите е инфинитивна основа на гласна -и, -ы и -оу образуват минало несвършено време на -а-ахъ, при което първото а получава йотация: вн-га-ахъ, кры-я-ахъ, мы-я-ахъ, чоу-я-ахъ. Глаголите със стар корен на -ор, -ол, -ер образуват минало несвършено време с окончание -а-ахъ с йотация на първото а и без характерната за инфинитивната форма метатеза: бор-га-ахъ (инф. врати), кол-я-ахъ (инф. клати), мел-я-лхъ (инф. млѣти).

Четвърто спрежение. Глаголите с инфинитивна основа на -ѣ (след палаталата -а) образуват формите си за минало несвършено време чрез прибавка към тая основа на окончание -ахъ: кндѣ-ахъ, трѣлѣ-ахъ, горѣ-ахъ, дрѣжа-ахъ, слыша-ахъ. Глаголите с инфинитивна основа на -н получават окончание -ѣахъ. Гласната и от инфинитивната форма се редуцира в у, вследствие на което съгласната пред нея се омекчава, а ятовата гласна от окончанието минава в а: прош-а-ахъ (от *прос-ѣ-ахъ), ломл-я-ахъ (от *ломл-ѣ-ахъ), мол-я-ахъ (от *молл-ѣ-ахъ), хожд-а-ахъ (от *ходл-ѣ-ахъ) рожд-а-ахъ (от *родл-ѣ-ахъ).

Образци:

Първо спрежение

Ед. ч.	несѣахъ	можаахъ (от *мог-ѣ-ахъ)
	несѣаше	можааше
	несѣаше	можааше

Мн. ч.	несѣахомъ	можаахомъ
	несѣашете	можаашете
	несѣахѣ	можаахѣ
Дв. ч.	несѣаховѣ	можааховѣ
	несѣашете	можаашета
	несѣашете	можаашете

Второ спрежение

Ед. ч.	съхнѣахъ	Мн. ч.	съхнѣахомъ	Дв. ч.	съхнѣаховѣ
	съхнѣаше		съхнѣашете		съхнѣашета
	съхнѣаше		съхнѣахѣ		съхнѣашете

Трето спрежение

Ед. ч.	знаахъ	сѣахъ	вияахъ
	знааше	сѣаше	бияаше
	знааше	сѣаше	бияаше
Мн. ч.	знаахомъ	сѣахомъ	бияахомъ
	знаашете	сѣашете	бияашете
	знаахѣ	сѣахѣ	бияахѣ
Дв. ч.	знааховѣ	сѣаховѣ	бияаховѣ
	знаашета	сѣашета	бияашета
	знаашете	сѣашете	бияашете

Четвърто спрежение

Ед. ч.	моляахъ	велѣахъ	слышаахъ
	моляаше	велѣаше	слышааше
	моляаше	велѣаше	слышааше
Мн. ч.	моляахомъ	велѣлхомъ	слышаахомъ
	моляашете	велѣашете	слышаашете
	моляахѣ	велѣахѣ	слышаахѣ
Дв. ч.	молялховѣ	велѣлховѣ	слышалховѣ
	моляашета	велѣашета	слышаашета
	моляашете	велѣашете	слышаашете

Имперфектни форми от атематичните глаголи в старобългарски не са засвидетелствани в достатъчен брой. От глагола бѣитн със значение на имперфект се употребява следната форма, която по своя произход е форма за минало свършено време (аорист).

Ед. ч.	бѣхъ	Мн. ч.	бѣхомъ	Дв. ч.	бѣховѣ
	бѣ		бѣсте		бѣста
	бѣ		бѣша		бѣсте

В 3 л. ед. и мн. ч. се срещат форми бѣаше и бѣахъ, които са образувани по образа на формите за минало несвършено време на тематичните глаголи.

Глаголът кѣдѣти – кѣмъ има следните форми за имперфект:

Ед. ч.	вѣдѣахъ	Мн. ч.	вѣдѣахомъ
	вѣдѣаше		вѣдѣашете
	вѣдѣаше		вѣдѣлхъ

Глаголът дати – дамъ е от свършен вид. Ето защо от него имперфектни форми не се срещат. Засвидетелствана е само една единствена форма за 3 л. ед. ч. дадѣаше, с която е изразено повтарително действие: и не дадѣаше ннкомоуже мно мести съсждъ.

Глаголът ясти – ямъ има следните имперфектни форми:

Ед. ч.	ядѣахъ	Мн. ч.	ядѣахомъ
	ядѣаше		ядѣашете
	ядѣаше		ядѣахъ

Бележки към формите за имперфект

Имперфектните форми с -аа- и -ѣа- могат да се явят в старобългарски в стегнат вид -а- и -ѣ-: искахъ вм. искаахъ, хотѣше вм. Хотѣаше. Този процес е особено чест при глаголите с корен на гласна: бияхъ вм. бияахъ, крыяше вм. крыяаше, выпияхъ вм. въпияа-хъ. В източни старобългарски паметници се срещат единични имперфектни форми от четвърто спрежение без омекчение на коренната съгласна, напр. ходѣахъ, не радѣахъ. Тези възникнали по аналогия форми представят естествен развой в българския език; сравни съвременните български форми *ходеха*, *радееха*. Пак така в източни старобългарски паметници имперфектните окончания -шете, -шета, -шете за 2 л. мн. ч. и за 2. и 3. л. дв. ч. се заместват с окончания -сте, -ста, -сте. И тук виждаме процеси, които са характерни за историческата българска граматика, именно смесване на окончанията на имперфект и на аорист.

§ 58. Аорист

В старобългарски различаваме три вида аористни форми, които са резултат на дълъг исторически развой и са наследници на доисторични глаголни категории, някои от които са имали по-друго значение от това на минало свършено време. Между оцелелите старобългарски аористни форми не всички се отличават с еднаква жизненост и с еднаква степен на разпространение. Ясно може да се наблюдава постепенното измиране на един тип и заместването му от друг. Трите типа аористни форми в старобългарски носят следните наименования: 1. *Прост аорист*. 2. *Първи сигматичен (или сложен) аорист*. 3. *Втори сигматичен (или сложен) аорист*. Ще разгледаме по-долу формите на тия типове аорист.

1. Прост аорист

В старобългарските паметници простият аорист е рядка форма. Той може да се образува само от глаголи от първо и второ спрежение, и то от такива, чиято основа окончва на съгласна.

падъ – пасти (първо спрежение)

Ед. ч.	падъ	Мн. ч.	падомъ	Дв. ч.	падовѣ
	паде		падете		падета
	паде		падъ		падете

въздвигнъ – въздвигнѣти (второ спрежение)

Ед. ч.	въздвигъ	Мн. ч.	въздвигомъ	Дв. ч.	въздвиговѣ
	въздвиге		въздвигете		въздвигета
	въздвиге		въздвигъ		въздвигете

Бележки върху формите на простия аорист а) От целия състав на глаголите от първо спрежение прост аорист, и то само за някои глаголни лица, е засвидетелстван при следните глаголи: идъ – ити, могъ – мошти, прѣядъ – прѣяхати "преминавам", падъ – пасти, оукрадъ – оукрастн, садъ – сѣстн, оврштъ – оврѣстн, вълъзъ – вълѣсти, вѣвръгъ – вѣвръшти, възлагъ – възлештн. Единствено от глагола идъ – ити са засвидетелствани форми за всички лица. Прост аорист този глагол образува от основа ид-, а не от инфинитивната си основа: идъ, иде и т. н.

б) По-голям е броят на глаголите от второто спрежение, от които в старобългарските паметници се срещат форми за прост аорист, напр. *прибѣгнѣ* – *прибѣгнѣти*, *навыкнѣ* – *навыкнѣти*, *оугаснѣ* – *оугаснѣти*, *въздвигнѣ* – *въздвигнѣти*, *иштезнѣ* – *иштезнѣти*, *въскръснѣ* – *въскръснѣти*, *оумлѣкнѣ* – *оумлѣкнѣти*, *помръкнѣ* – *помръкнѣти*, *исъхнѣ* – *исъхнѣти*, *оужаснѣ* – *оужаснѣти* и др. При образуване на прост аорист от тези глаголи инфинитивната наставка -нѣ винаги отпада.

в) Простият аорист е отмираща глаголна категория в старо български език. Тя е най-честа в глаголическите паметници. На мястото на простия аорист при глаголите с инфинитивна основа на съгласна постепенно започват да се явяват формите на третия тип аорист, за който ще стане дума по-долу.

2. Първи сигматичен аорист

Първият сигматичен аорист се образува от глаголи с инфинитивна основа на съгласна или на гласна. Характерно се явява тук прибавянето към основата на глаголите на съгласната *с*, наричана в гръцката азбука сигма, поради което е прието формите да се наричат *сигматичен аорист*. В по-голямото число глаголи сигмата преминава в *х*, вследствие на което в старобългарски различаваме два вида първи сигматичен аорист: а) със запазена сигма и б) с променена сигма в *х*. Във втората група различаваме подгрупи от глаголи с инфинитивна основа на съгласна и глаголи с инфинитивна основа на гласна.

а) *Сигмата се пази* Сигматичен аорист със запазена сигма се среща само при глаголи от първото спрежение с инфинитивна основа на зъбни (т д), устнени (п в), съскави (с з) или носови (н м) съгласни. Гласните о, г, ь в корена на глаголите вследствие на старо удължаване се променят в а, ъ, н, а крайната съгласна на инфинитивната основа пред аористната сигма най-често изпада. В 1. л. ед. и мн. ч. след сигмата е следвала гласна о, а след нея праезичните окончания -т (1. л. ед. ч.) и -тос (1. л. мн. ч.), така че формите на тия две лица са окончавали на -сот и -сотос, променени по-късно в -съ и -со-мъ. Ще изнесем по-долу няколко образеца от този рядък тип сигматичен аорист със запазена сигма.

ведѣ – вести (от *вед-ти)

Зъбната съгласна пред сигмата изчезва.

Ед. ч.	вѣсъ	Мн. ч.	вѣсомъ	Дв. ч.	вѣсовѣ
	веде		вѣсте		вѣста
	веде		вѣса		вѣсте

гребѣ – грети (от *греб-ти)

Устнената съгласна пред сигмата изпада.

Ед. ч.	грѣсъ	Мн. ч.	грѣсомъ	Дв. ч.	грѣсовѣ
	гребе		грѣсте		грѣста
	греве		грѣса		грѣсте

несѣ – нести

Съскавата съгласна пред сигмата изчезва.

Ед. ч.	нѣсъ	Мн. ч.	нѣсомъ	Дв. ч.	нѣсовѣ
	несе		нѣсте		нѣста
	несе		нѣса		нѣсте

Глаголи с инфинитивна основа на носова съгласна имат в аористната си форма носовка пред сигмата. Засвидетелствани са само форми от глаголи с инфинитивна основа на -ен.

пѣнѣ – пати

Ед. ч.	пѣсъ	Мн. ч.	пѣсомъ	Дв. ч.	пѣсовѣ
	па		пѣсте		пѣста
	па(тъ)		пѣса		пѣсте

Първи сигматичен аорист със запазена сигма имат следните глаголи в старобългарски:

бодѣ – засвидетелствана е форма за 3. л. мн. ч. пробаса. блудѣ – срещат се форми съблюсъ (1. л. ед. ч.) и съблюса (3. л. мн. ч.).

бедѣ – засвидетелствани са форми за всички лица. бръзѣ – срещат се форми отвърсъ (1. л. ед. ч.) и отъврѣса (3. л. мн. ч.).

гребѣ – среща се форма за 3. л. мн. ч. погрѣса. матѣ – срещат се форми съмасъ са (1. л. ед. ч.), съмасомъ са (1. л. мн. ч.), възмаса са (3. л. мн. ч.).

несѣ – срещат се форми възнѣсъ (1. л. ед. ч.), възнѣса са (3. л. мн. ч.), възнѣсте са (3. л. дв. ч.).

трасѣ – засвидетелствана е форма сътраса са (3. л. мн. ч.).

цвѣтъж – засвидетелствана е форма процвнса (3. л. мн. ч.). ямь – срещат се форми ястъ (3. л. ед. ч.) и яса (3. л. мн. ч.). чѣтъж – засвидетелствана е форма чнса (3. л. мн. ч.).

Първият сигматичен аорист със запазена сигма се среща най-често в глаголическите паметници, и то предимно при сложни глаголни форми, т. е. при глаголи с представка. Във 2. и 3. лице ед. ч. се явяват форми, които са еднакви с формите на съответните лица при простия аорист.

б) Сигмата минава в х

При огромния брой старобългарски глаголи аористната сигма се е превърнала в х- По такъв начин окончанията на формите за 1. л. ед. и мн. ч. се променят в -хъ и -хомъ, а в 3. л. мн. ч. се получава окончание -ша вследствие на омекчаването на х пред л. Старата сигма се пази единствено в окончанията за 2. л. мн. ч., 2. и 3. л. дв. ч., които гласят -сте, -ста, -сте. В 2. и 3. л. ед. ч. се употребяват формите на простия аорист.

Преминаването на аористната сигма в х след инфинитивни основи на -и, -оу, -к, -р е ставало по силата на закон, който е действал в праславянския език. По аналогия съгласната х се настанява по-късно и след инфинитивни основи на -а и -ѣ. Аналогията не е могла да обхване напълно само глаголите с инфинитивна основа на -а, при които имаме аористни форми ту със с, ту с х, напр. пожсъ и пожхъ, възаса и възаша, начахъ и начасъ. Като примери ще приведем аористни форми на глаголи с инфинитивна основа на -а, -ѣ и -и.

Ед. ч	бърахъ	Мн. ч.	бърахомъ	Дв.ч.	бъраховѣ
	бъра		бърасте		бъраста
	бъра		бъраша		бърасте
Ед. ч	оумѣхъ	Мн. ч.	оумѣхомъ	Дв.ч.	оумѣховѣ
	оумѣ		оумѣсте		оумѣста
	оумѣ		оумѣша		оумѣсте
Ед. ч	бихъ	Мн. ч.	бихомъ	Дв.ч.	биховѣ
	би(тъ)		бисте		биста
	би(тъ)		биша		биете

Между глаголите с инфинитивна основа на к и р най-разпространен е глаголът рекж – решти. Както при всички глаголи с инфинитивна основа на съгласна, коренната гласна и на рекж –

решти във формата за първи сигматичен аорист вследствие на старо удължение се променя в ѣ, а съгласната к пред х (от сигмата) изпада.

Ед. ч.	рѣхъ	Мн. ч.	рѣхомъ	Дв. ч.	рѣховѣ
	рече		рѣсте		рѣста
	рече		рѣша		рѣста

От останалите глаголи с инфинитивна основа на -к и -р не са засвидетелствани аористни форми за всички лица. Ще изброим някои от тях, като поставим в скоби по една от техните засвидетелствани в старобългарските паметници форми за първи сигматичен аорист: влѣкж – влѣшти (възвлѣхъ 1. л. ед. ч.), жегж – жешти (въжаша 3 л. мн. ч.), текж – тешти (тѣхъ 1. л. ед. ч.), мърж – мрѣти от мер-ти (оумрѣхъ 1. л. ед. ч.), ворж – врати от вор-ти (враша 3. л. мн. ч.).

Бележки към първия сигматичен аорист

а) Глаголите от второто спрежение образуват първи сигматичен аорист, като задържат инфинитивната наставка -нж-, напр. мннж мннжти – мннжхъ, двигнж двигнжти – двигнжхъ, коснж коснжти – коснжхъ, оусѣкнж оусѣкнжти – оусѣкнжхъ и т. н.

б) Някои форми на глаголи с едносричен корен в 2. и 3. л. ед. ч. са получавали удължение -тъ, както се предполага под влияние на формите за сегашно време: на-чатъ вм. на-ча, битъ вм. би, пѣтъ вм. пѣ, по-битъ вм. по-би, по-ѣтъ вм. по-ѣ, ѣтъ вм. ѣ, клатъ вм. кла. Формите на атематичния глагол ѣсмь – быти и дамь – дати с голяма последователност се явяват удължени със -стъ: дас-тъ вм. да, выстъ вм. бы. Отбелязва се и форма сънѣстъ, сигматичен аорист от сънѣстн.

3. Втори сигматичен аорист

Този тип аорист се явява само при глаголите с инфинитивна основа на съгласна, от които се образува прост аорист и първи сигматичен аорист с удължена коренна гласна. Той представя късно образувана форма в старобългарски и се употребява като заместник на споменатите по-редки аористни форми. Това проличава от факта, че вторият сигматичен аорист се среща в по-нови-те старобългарски паметници. Така напр. в такива старобългарски старинни паметници като Марийското евангелие, Синайс-

кия псалтир и Клоцовия сборник изобщо той не се вестява, а и в останалите глаголически паметници е рядък. В кирилските паметници обаче вторият сигматичен аорист е много обикновено явление.

Появата на втория сигматичен аорист е била предизвикана от стремежа да се уеднаквят основите, от които са се образували аористни форми. Тъй като старобългарските глаголи в по-голямата си част се характеризират с инфинитивна основа на гласна, малкото глаголи с инфинитивна основа на съгласна е трябвало да се сближат с тях, като започнат и те да образуват своите аористни форми с основи на гласни. Това е станало по следния начин: към старата основа на глагола се прибавя нова тематична гласна о и към така получената глаголна основа, която остава непроменена във всички лица, се прибавят окончанията на първия сигматичен аорист, и то винаги с -х, а никога със -с. Коренната гласна на глаголите при втория сигматичен аорист никога не се среща в друга степен за разлика от формите на първия сложен аорист, напр. рекохъ (рѣхъ), ведохъ (вѣсъ), водохъ (васъ) и т. н.

рекж – рещи

Ед. ч.	рекохъ	Мн. ч.	рекохомъ	Дв. ч.	рекоховъ
	рече		рекосте		рекоста
	рече		рекоша		рекосте

Бележки върху формите на втория сигматичен аорист

а) Формите за 2. и 3. л. ед. ч. и при втория сигматичен аорист са същите, както при останалите аористни типове.

б) Глаголите от второто старобългарско спрежение образуват втори сигматичен аорист без инфинитивната основна наставка -нж-: навыхъ, отбѣгохъ, иштезохъ, погивохъ, исъдохъ и т. н.

в) Формите за втори сигматичен аорист на често срещания глагол идж – ити се образуват от основа идо-: идохъ, иде и т. н.

§ 59. Повелително наклонение

Формите на повелителното наклонение в старобългарски език не са свързани генетично със съответните индоевропейски форми, а с формите на старото индоевропейско желателно наклонение. В доисторично време славянските езици са притежавали повелителни форми за всички лица. С течение на времето обаче

това пълно спрежение е било значително ограничено. Състоянието, в което се намират повелителните форми в оцелелите до нас старобългарски паметници, не ни дава в никой случай основание да говорим за тяхно пълно спрежение на старобългарска почва. На най-голямо ограничение, до пълно занемаряване, са били подложени формите за 1. л. ед. ч. и за 3. л. мн. ч. Първата форма е окончавала на -ѣмъ, напр. от ведж – вести е имало повелителна форма за 1. л. ед. ч. ведѣмъ. Такава форма е засвидетелствана в старобългарските паметници на едно единствено място в Синайския псалтир: отъпадѣмъ (с ъ вм. с ъ на края) оубо отъ врагъ моихъ тѣштъ "нека отпадна от враговете си чист". В същност редовно повелителните форми за 1. л. ед. ч. в старобългарски се изразяват описателно чрез частица да и сегашната форма на глаголите: да пншж, да ндж, да глаголж и т. н. Старата форма за 3. л. мн. ч. е окончавала на -ж и е съвпадала с формата за 1 л. ед. ч. сег. време. Тя ни е засвидетелствана в старобългарските паметници с два примера от глагола быти, сравни: бждж чрѣсла ваша прѣпоясана "нека вашите слабини бѣдат препасани". Инак описателното изразяване на повелителните форми за 3. л. мн. ч. е напълно прокарано в старобългарски език. И при този случай имаме съчетание от частицата да и сегашната форма на глаголите: да пишжтъ, да иджтъ и т. н. Много ограничена е в старобългарски и повелителната форма за 3. л. ед. ч. И тя по-често се изразява по описателен начин: да вждеть, да приидеть, да речеть, да видить и т. н. И така, повелителни форми в старобългарски език имаме за 2. и 3. л. ед. ч., за 1. и 2. л. мн. ч. и за 1. и 2. л. дв. ч. За по-голяма прегледност ще се запознаем с повелителните форми на всяко старобългарско спрежение отделно.ж

Първо спрежение

Ед. ч.	2. л. неси	Мн. ч.	1 л. несѣмъ	Дв. ч.	1. л. несѣвъ
	3. л. неси		2. л. несѣте		2 л. несѣта

При ония глаголи, коренът на които окончава на задноезична съгласна, пред окончанията -и, -ѣмъ, -ѣте съгласната се омекчава според втората палатализация: мож – мози, мозѣмъ, мозѣте; сѣжж – сѣци, сѣцѣмъ, сѣцѣте; врьжж – врьзн, врьзѣмъ, врьзѣте; влѣжж – влѣци, влѣцѣмъ, влѣцѣте. При някои глаголи от този род се наблюдава не само омекчаване на задноезичната съгласна, но и редукция на коренната гласна. Така напр. от пекж, рекж, жегж имаме

повелителни форми пъци пъцѣмъ пъцѣте, рѣци рѣцѣмъ рѣцѣте, жъзи жъзѣмъ жъзѣте.

Второ спрежение

Ед. ч.	2. л. въздвигни	Мн. ч.	1. л. въздвигнѣмъ
	3. л. въздвигни		2. л. въздвигнѣте
Дв. ч.	1. л. въздвигнѣвѣ		
	2. л. въздвигнѣта		

Трето спрежение

Повелителните форми на глаголите от това спрежение имат следния вид:

Ед. ч.	2. л. дѣлаи	Мн. ч.	1. л. дѣлаимъ	Дв. ч.	1. л. дѣлаивѣ
	3. л. дѣлаи		2. л. дѣлаите		2. л. дѣлаита
	2. л. глаголи		1. л. глголимъ		1. л. глаголивѣ
	3. л. глаголи		2. л. глаголите		2. л. глаголита

Типично обаче за глаголите от това спрежение е обстоятелството, че в техните повелителни форми за 1. и 2. л. мн. ч. започват да се настаняват окончанията от първото и второто спрежение с гласна ъ. Тъй като тия окончаниа е трябвало да се прибавят към корен на гласна или на мека съгласна, ятовата гласна обикновено минава в я, след шипящи съгласни в а. Такива аналогично развити повелителни форми при глаголи от третото спрежение намираме почти във всички старобългарски паметници. Най-многобройни са те обаче в кирилските паметници: Супрасълски сборник и Савина книга.

Примери: 1. л. мн. ч. постелямъ вм. постелимъ, къпнямъ вм. къпнимъ, оубиямъ вм. оубиимъ, сѣраштамъ вм. сѣраштимъ.

2. л. мн. ч. глаголяте вм. глаголите, вѣнемляте вм. вѣнемлите, иштате вм. иштите, възплештате вм. възплештите, плачате вм. плачите, сѣважате вм. сѣважите, бияте вм. биите, пияте вм. пиите, покрѣяте вм. покрѣйте.

Четвърто спрежение

Глаголите от това спрежение образуват повелителните си форми по следния начин:

Ед. ч.	2. л. проси	Мн. ч.	1. л. просимъ	Дв. ч.	1. л. просивѣ
	3. л. проси		2. л. просите		2. л. просита
	2. л. трѣпи				
	3. л. трѣпи		1. л. трѣпимъ		1. л. трѣпикѣ

Атематични глаголи

В повелителните форми за единствено число при атематичните глаголи намираме окончания, които значително се отклоняват от окончанията на тематичните глаголи.

вѣмъ – вѣдѣти					
Ед. ч.	2. л. вѣждь	Мн. ч.	1. л. вѣдимъ	Дв. ч.	1. л. вѣдивѣ
	3. л. вѣждь		2. л. вѣднѣте		2. л. вѣдита
ямь – ясти					
	2. л. яждь		1. л. ядимъ		1. л. ядивѣ
	3. л. яждь		2. л. ядите		2. л. ядита
дамь – дати					
	2. л. даждь		1. л. дадимъ		1. л. дадивѣ
	3. л. даждь		2. л. дадите		2. л. дадита

Изключение прави повелителното наклонение на глагола быти. То се образува от глагола бѣждь, вѣдешн, който има значение на бъдеще време, но по своето спрежение представя сегашна форма на глагол бт първо спрежение. Следователно и повелителните форми, образувани от този глагол, ще бъдат еднакви с повелителните форми на глаголите от първо спрежение.

Ед. ч.	2. л. бѣди	Мн. ч.	1. л. бѣдѣмъ	Дв. ч.	1. л. бѣдѣвѣ
	3. л. бѣди		2. л. бѣдѣте		2. л. бѣдѣта

По образаца на атематичните глаголи образува своите повелителни форми за единствено число и глаголет видѣти – виждь, който спада към четвъртото спрежение, но някога се е числял към атематичните глаголи. Повелителната форма на този глагол за 2. и 3. л. ед. ч. е виждь.

Отрицателни повелителни форми. За разлика от новобългарски език отрицателните повелителни форми в старобългарски език могат да се образуват и от глаголи от свършен вид, напр. не оувн, не оукрадн, не сѣтвори. Понякога отрицателната заповед се изразява описателно с помощта на съчетанието не мози (ново-

българско *немой*) и инфинитивната форма на глаголите, напр. не можи не вѣровати, не мозѣте измѣнити.

§ 60. Причастия

Старобългарски език познава три деятелни причастия – *сегашно деятелно, минало деятелно първо, минало деятелно второ* и две страдателни – *сегашно и минало*.

а) Сегашно деятелно причастие. По своето образуване сегашното деятелно причастие в старобългарски стои в голяма близост до формите за 3 л. мн. ч. на глаголите: несжтъ, двгнжтъ, глаголжтъ, хвалатъ. Основата на причастието получаваме, като заменим окончанието на тия форми -тъ с -шт: несжшт-, двгнжшт-, благолжшт-, хвалашт-. Склонението на причастните форми в косвените падежи ще прилича напълно на склонението на имената със стара основа на -jo, напр. несжшта, несжштоу; двгнжшта, двгнжштоу; глаголжшта, глаголжштоу; хвалашта, хвалаштоу и т. н. От така образуваната основа на причастието се получава и формата за женски род ед. ч. им. пад. с характерно окончание -и: несжшти, двгнжшти, глаголжшти, хвалашти. По-нататък склонението на тия женски причастия ще прилича напълно на склонението на имената със стара основа на -ja: несжшта (род. пад.), несжшти (дат. пад.), несжштж (вин. пад.) и т. н. По особен начин се образуват формите на сегашните деятелни причастия за мъжки и среден род им. пад. ед. ч. Те окончават на -ы и -а, които се прибавят направо към корена на глаголите. По спрежения тия окончания се разпределят така: глаголите от първо и второ спрежение имат сегашно деятелно причастие на -ы, напр. несы двгны, а глаголите от трето и четвърто спрежение на -а, напр. глагола, хвала.

Малко по-особено е положението при атематичните глаголи. При все че у тях формите за 3 л. мн. ч. окончават на -атъ – вѣдатъ, ядатъ, дадатъ, основата на техните сегашни деятелни причастия окончават на -жшт-: вѣджшт-, яджшт-, даджшт-. Но от кйти, чиято форма за 3 л. мн. ч. гласи сжтъ, имаме редовна причастна основа за сегашно време сжшт-. Формите за именителен падеж на сегашните деятелни причастия на атематичните глаголи гласят: от вытн – сы м. и ср. р., сжшти ж. р., от вѣдѣти – вѣды м. и ср. р. и вѣджшти ж. р., от гости – яды м. и ср. р. и яджшти ж. р., от дати – дады м. и ср. р. и даджшти ж. р.

Сегашното деятелно причастие, както личи от изложеното по-горе, представя в същност прилагателно на мека основа. Също както при прилагателните, така и при причастията може да имаме и сложни форми, получени чрез прибавка на местоименни елементи. Следователно както при прилагателните, така и при причастията имаме просто и сложно склонение. За тези два типа склонения на причастията вж. § 38, 45.

б) Сегашно страдателно причастие. Образува се от сегашната основа на глаголите с прибавка на окончание -мъ, -ма, -мо. При глаголите от първо и второ спрежение сегашните страдателни причастия окончават на -о-мъ (основната гласна е се явява тук в степен о): несомъ, двгномъ. При глаголите от трето спрежение причастията окончават на -ю-мъ: знаюмъ, глаголюмъ, а при глаголите от четвърто спрежение на -н-мъ: хвалимъ, молимъ. Глаголите от атематичното спрежение образуват сегашно страдателно причастие с окончание -омъ, т. е. както глаголите от първото и второто спрежение: ядомъ, вѣдомъ, дадомъ.

И сегашното страдателно причастие може да има сложна форма, получена чрез прибавката на местоименията н, я, е. Понякога то може да се употреби като чисто прилагателно.

в) Минало деятелно причастие първо. Образува се от инфинитивната основа на глаголите. Различаваме три разновидности на това причастие.

1. С окончание -въ м. и ср. р. и -въшн ж. р. Този тип минало деятелно причастие първо се образува от глаголи, чиято инфинитивна основа окончават на гласна, напр. от знати – знавъ зна-въши, от глаголати – глаголавъ глаголавъши, от видѣти – видѣвъ видѣвъши, от минжти – минжвъ минжвъши и т. н.

2. С окончание -ъ м. и ср. р. и -ъшн ж. р. Този тип минало деятелно причастие първо се образува от глаголи, чиято инфинитивна основа окончават на съгласна, напр. от нестн – несъ не-съши, от решти – рекъ рекъши, от вести – ведъ ведъши, от тешти – текъ текъшн и т. н. При много глаголи коренната гласна в миналото деятелно причастие от този тип се намира в редуцирана степен ъ, напр. чьтъ чьтъши от чьтж чисти, начьнъ начьнъши от начьнж начати, оумъръ оумъръши от мърж мръти, връгъ връгъши от връгж връшти, овлькъ овлькъши от облкъж облкъши. От глагола хождж ходиши миналото деятелно причастие гласи шьдъ шьдъши с по-

нижена в ъ-степен коренна гласна и с омекчаване на началната съгласна х в ш пред ъ.

3. С окончание -ъ м. и ср. р. и -ъши ж. р. Този тип минало деятелно причастие се среща изключително при глаголите от четвърто спрежение с инфинитивна основа на -и, напр. молити, хвалити, просити. Основната гласна на тия глаголи се е редуцирала в *ј* и те са започнали да образуват миналото деятелно причастие първо с окончание -ъ, -ъши, както глаголите с инфинитивна основа на съгласна. Под влияние на йотата окончание -ъ, -ъшн се променя в -ь, -ьшн, а съгласните, които са се намирили пред нея, се омекчават (вж. § 20). Така се получават причастия: от молити – моль мольши, от хвалити – хваль, хвальши просити – прошь прошьши, от раздѣлити – раздѣль раздѣльши, от лювити – лювьль лювьльши, от носити – ношь ношьши, от коупити – коупль коупльши, от вратити – вращь вращьши, от обратити – обрашь обрашьши, от градити – граждь граждьши, от постити са – пошь са пошьши са и т. н.

И от миналото деятелно причастие първо можем да имаме сложни форми. За склонението на простите и сложните форми вж. § 38, 45.

г) *Минало деятелно причастие второ*. Това причастие е много типично за славянските езици. В останалите индоевропейски езици не се откриват никакви негови съответствия. образува се от инфинитивната основа на глаголите с прибавка на окончания -лъ, -ла, -ло: рекль, несль, пекль, минжль, зналь, хвалиль, тръпль. Крайни зъбни съгласни от корена на глаголите изпадат пред окончанията на причастията, напр. чьль вм. чьтль, вьсьль вм. вьсьдль, плель вм. плетль, вель вм. ведль, шьль вм. шьдль.

Общо взето, това причастие служи за образуване на описателни глаголни времена заедно с формите на помощния глагол *Быти*. То се мени по род и число, но не и по падеж, вследствие на което често се нарича несклоняемо минало причастие. При много глаголи коренната гласна и при това причастие се явява в редуцирана степен, напр. оумрьль от оумърж оумръти, облькль от облъкж облъшти, отькрьгль от отьврьгж отьвръшти, пожрьль от пожърж пожръти, трьль от търж тръти, чьль от чьтж чисти.

Има случаи, когато още на старобългарска почва някои причастия на -лъ, -ла, -ло имат значение на чисти прилагателни, напр. зьръль "зрял", от зьръти, оуныль от оуныти, нзгниль от нзгнити.

д) *Минало страдателно причастие*. образува се с окончания -нъ и -тъ, които се прибавят към инфинитивната основа на глаголите. Окончание -нъ се среща при глаголи, чиято инфинитивна основа завършва на -а или на -ѣ: знати – знанъ, одѣти – одѣнъ, сѣти – сѣнъ, дѣлати – дѣланъ, коуповати – коупованъ, питѣти – пнтѣнъ, видѣти – видѣнъ и т. н. При глаголи, чиято инфинитивна основа окочава на съгласна, наставката -нъ се явява в разширен вид -енъ: вести – веденъ, нести – несенъ, грети – гребенъ, решти – реченъ. Със същата разширена наставка минали страда-телни причастия образуват и глаголите от четвъртото спрежение с инфинитивна основа на -н, при което основната гласна се редуцира в *ј* и се получава омекчаване на предходната съгласна: хвалнти – хваленъ, явити – явленъ, избавити – избавленъ, срамити – срамле-нъ, родити – рожденъ, извратити – извраштенъ, любити – любленъ и т. н. Същата разширена наставка се среща и при глаголи от второ спрежение. Тук обаче, вследствие на някои фонетични промени от доисторично време, миналите страдателни причастия имат следния по-особен изглед: дръзнѣти – дръзновенъ, коснѣти – неприкосновенъ, отьрнѣти, отьрнновенъ. По-особен изглед имат, също така поради доисторични фонетични промени, и миналите страдателни причастия на глаголи, чиято инфинитивна основа завършва на -ы, напр. открьвенъ от открити, мъвенъ от мыти, забъвенъ от (за)быти.

Окончание -тъ е било в доисторично време много по-разпространено. То сега се среща при глаголи от първо спрежение с инфинитивна основа на носова съгласна, напр. зачатъ от зачати (заченти), клатъ от клатн (клен-тн), распатъ от распати (распен-ти). Намираме го също така при глаголи от първото спрежение с инфинитивна основа на -р, напр. пожрътъ от пожръти (пожер-ти), прос-трътъ от простръти (постер-ти). Среща се и при няколко други глаголи с инфинитивна основа на съгласна или на гласна, напр. пить от пити, повнтъ от повити, пѣтъ от пѣти, пролитъ от пролити.

§ 61. Инфинитив

По своя произход инфинитивната форма представя вкаменял падеж от глаголно име с абстрактно значение. Най-разпрос-транено е схващането, че славянската инфинитивна форма представя стар дателен падеж от име със стара *i*-основа.

Окончанието на старобългарската инфинитивна форма е -ти. То се присъединява към основа, която окончва на гласна, напр. бѣра-ти, мнѣж-ти, зна-ти, моли-ти и т. н. Когато инфинитивното окончание се е прибавяло към основа на съгласна, тогава настават някои фонетични изменения, обусловени от закона за отваряне на сричката. Върху тези изменения обърнахме внимание в § 12 и 21.

§ 62. Супин

Както инфинитивната форма, така и супинната представя вкаменял падеж. По своя произход тя е абстрактно име със стара основа на кратко -й във винителен падеж. Старобългарското окончание на супинната форма е -тъ. То се прибавя към глаголната основа, както инфинитивното окончание -ти: вѣсть, пѣтъ, плоуть, зѣвать, двигнѣтъ и т. н. Супинната форма на глаголи с инфинитивно окончание -шти окончва на -тъ, напр. пѣшь, жѣшь, вѣврѣшь. Както се вижда от приведената форма вѣсть, и при образуването на супинната форма се повтарят същите фонетични процеси (в случая промяна на група дт в ст), дължащи се на закона за отваряне на сричката, които наблюдаваме и при образуването на инфинитивната форма.

Супинната форма се употребява само при глаголи за движение като грастн, прннтн, посылатн, прихидити, пристѣпити, вѣстати. Затова е сравнително честа в старобългарските паметници. В своя развой обаче българският език е клонял да се освободи от нея. Ето защо в старобългарските паметници не са малко случаите, когато тя бива заменена с инфинитивна форма, а понякога дори от съчетание на частица да и сегашно време на глагола, напр. приде... кръстити са вм. кръститъ са; посыланъ юсмъ глаголати вм. глаголатъ. Типичен е следният пример, при който имаме съчетание с да вместо очаквания супин: се изиде съжи да съютъ "ето излезе сеящият да сее". Обектът на супина се поставя в родителен падеж, а не във винителен падеж. Напр. приде видѣтъ гроба, приде... почрѣтъ воды. В старобългарските паметници срещаме изключение и от тази закономерност, което се явява естествено отражение на развоя на българския език. В Супрасълския сборник не липсват случаи, когато при супина се явява винителен падеж вместо очаквания родителен, напр. приде... съпасть погыбъшею вм. погыбъшааго.

§ 63. Перфект

Старият индоевропейски перфект е загубен в славянските езици. Славянската форма на перфекта е нова, възникнала на славянска почва. Докато аорист изразява действие, извършено в миналото, перфект изразява сегашно състояние, което е резултат от извършено в миналото действие. Старобългарският перфект се образува от съчетание на минало деятелно причастие второ (елово) на глаголите и формите на помощния глагол быти. Глаголите могат да бъдат както от свършен, така и от несвършен вид. В най-честа употреба са формите на перфекта за 2. и 3. л. ед. ч. В останалите глаголни лица той се среща много рядко. Spreжението на перфекта има следния вид:

далъ юсмъ	дала юсмъ	дало юсмъ
далъ юси и т. н.	дала юси и т. н.	дало юси и т. н.

Отрицателната форма на перфекта обикновено представя комбинация от нѣсмъ и съответното причастие. Във формата за 3. л. ед. ч. понякога помощният глагол се изпуска, напр. съгрѣшилъ адамъ и оумрѣтъ.

§ 64. Отдавна минало време (плусквамперфект)

Образува се, както и перфектът, но с формите за минало несвършено време на помощния глагол быти:

видѣлъ бѣхъ	видѣла бѣхъ	видѣло бѣхъ
видѣлъ бѣ и т. н.	видѣла бѣ и т. н.	видѣло бѣ и т. н.

Употребата на това глаголно време, сравнително взето, е доста честа в старобългарски. То изразява действие, което се е извършило преди друг минал момент. Както старобългарският перфект, така и старобългарският плусквамперфект са глаголни категории, които са запазили своята жизненост и в съвременния български език.

§ 65. Бъдеще

Старобългарски език не притежава специални форми за изразяване на бъдеще време. Индоевропейските форми за това време са били загубени. Бъдеще време в старобългарски е започна-

ло да се изразява с формите за сегашно време на свършените глаголи, напр. невъзможеш домоу строити; не оудобъ вънидетъ бо-гати въ цѣсарствіе небескою; разорѣ житницѣ ионѣ н большѣ съзидѣ и съберѣ тоу всѣя житя моя. Известни случаи в старобългарските паметници, при които бъдеще време се изразява със сегашни глаголни форми от несвършен вид, са от типа на така нареченото *сегашно пророческо* (propheticum) или *бъдеще пророческо*, напр. по възкръсении же моѣмъ варяѣ вы въ галилеи "след моето възкресение ще ви предваря в Галилея".

Изразеното чрез сегашни форми от свършени глаголи бъдеще обикновено наричаме *просто бъдеще време*. В по-редки случаи бъдеще време в старобългарски се изразява по описателен начин с помощни глаголи и с инфинитивната форма на спрегае-мия глагол. Съществува доста голямо разнообразие в употребата на помощните глаголи. Най-често се употребява глаголът нмамъ, по-рядко хоштѣ, а най-рядко начьнѣ – въчьнѣ. Описателното бъдеще време има следния вид:

имамъ писати	хоштѣ писати	начьнѣ писати
имаши писати и т. н.	хоштеши писати и т. н.	начьнеши писати ит. н.

Старобългарските описателни бѣдни форми не са пълноценни изразители на обикновеното бъдеще. При тях помощните глаголи все още не са напълно граматикализирани. Те все още пазят отсенки от своето конкретно значение. Съчетанията с нмамъ имат отсянка на принудителност, съчетанията с хоштѣ отсянка на желание, а съчетанията с начьнѣ – въчьнѣ носят отсянка на започване на някакво действие.

Глаголът выти има специална форма за бъдеще време. Това е глаголът вѣдѣ бѣдеш и т. н., който се спряга, както сегашно време на глаголите от първо спрежение. Формите на бѣдѣ в старобългарски се използват като помощни за образуване на бъдеще време само при страдателен залог: распатъ бѣдетъ, видимъ бѣдетъ.

§ 66. Бъдеще в миналото

По своето значение и по своето образуване старобългарското бъдеще в миналото се покрива напълно със съответното гла-голно време в новобългарски. То означава действие, което е предстояло да се осъществи в миналото след момента, за който се

говори. В качество на помощен глагол при него се явява импер-фектната форма на быти, която се свързва с инфинитива на съответния глагол, сравни хотѣхъ паднѣти "щѣхъ да падна". Ето няколко примера из старобългарските паметници: начатъ имъ гла-голати еже хотѣше быти "започна да им казва, което щеше да стане"; и прѣди текъ възлѣзе на скомориѣ да видѣти и яко тѣдѣ хотѣа-ше минѣти "като изтича напред, изкачи се на покрива, за да го види, защото щеше да мине оттам"; влѣны, вѣливаахъ сѣ въ ладѣи, яко юже погрѣзиѣти рѣшае "вълните се вливаха в лодката, така че вече щеше да потъне". Трябва да отбележим, че помощният глагол хотѣхъ хотѣше при бъдеще в миналото е напълно граматикализиран и не съдържа нищо от своето конкретно значение.

§ 67. Бъдеще предварително (футурум екзактум)

Старобългарското бъдеще предварително време се употребява рядко в старобългарските паметници. В старобългарските евангелски текстове то изобщо отсъства. По своето образуване бъдеще предварително време е описателна глаголна форма. То представя комбинация от глагола бѣдѣ и минало деятелно причастие второ (елово) – бѣдѣ глагола "ще бѣда казал – ще съм казал". Употребява се, както в новобългарски, за да изрази действие, което се е извършило преди друго бѣдно действие.

§ 68. Условно наклонение

За образуване на условно наклонение старобългарски си служи с комбинация от минало деятелно причастие второ (елово) и формата вѣмъ, която е условна форма на глагола выти.

Ед. ч.	любилъ бимъ	Мн. ч.	любили бимъ (бихомъ)
	любилъ би		любили бисте
	любилъ би		любили вѣ (виша)

Много рано обаче формите на бимъ са били заменени с аористните форми на помощния глагол быти. В късните старобългарски паметници надделяват конструкции с быхъ – любилъ быхъ, любилъ бы и т. н. Формата бы за 2. и 3. л. ед. ч. никога не се явява в условното наклонение в разширен вид бысть.

§ 69. Страдателен залог

Славянските езици са загубили специалните форми за страдателен залог. В старобългарски той се изразява чрез възвратните форми на глаголите, което е типично и за съвременния български език, напр. азъ трѣбоужъ отъ тебе кръстити сѧ "аз се нуждая да се кръстя от тебе"; сыноке цѣсарьствня ижденжтъ сѧ "синовете на царството ще се прогонят"; опона църкъвьнага раздра сѧ "църковната завеса се раздра". Срещат се обаче и случаи с описателно изразяване на страдателния залог. Те представят комбинация от страдателни причастия с някоя от формите на помощния глагол *вѣти* – *бывати*. Такива комбинации можем да имаме за сегашно време, за имперфект, за аорист, за перфект и за бъдеще време. Те имат следния вид:

Сегашно време. Имаме комбинация от сегашно страдателно причастие и форми за сегашно време на помощния глагол: *видимъ ѹсмь* или *бываѡжъ*, *виднмъ ѹси* или *бываѡши* и т. н.

Имперфект. Имаме комбинация от сегашно страдателно причастие и форми за имперфект на помощния глагол: *виднмъ бѣхъ*, *видимъ бѣ* и т. н.

Аорист. Имаме комбинация от минало страдателно причастие и форми за аорист на помощния глагол: *видѣнъ быхъ*, *видѣнъ бысть* и т. н.

Перфект. Имаме комбинация от минало страдателно причастие и форма за сегашно време на помощния глагол: *видѣнъ ѹсмь*, *видѣнъ ѹси* и т. н.

Бъдеще време. Имаме комбинация от сегашно или минало причастие и форми на *бѣждъ*: *видимъ* или *видѣиъ вѣждъ*, *видимъ* или *видѣнъ вѣдеши* и т. н.

Ж. НЕИЗМЕНЯЕМИ ФОРМИ

§ 70. Предлози

Без(ъ) – има същото значение, както в старобългарски. Свързва се само с родителен падеж. В най-старите текстове обикновено се употребява без ерова гласна на края. Като представка без се употребява при прилагателни, напр. *безвѣстьнъ*, *безврѣменьнъ*,

везоумьнъ, а също така и при съществителни, напр. *безаконнѣ*, *безвѣрнѣ*, *безчестнѣ*.

Въ – употребява се с местен падеж, а при глаголи за движение с винителен падеж, напр. *быти въ градѣ*, но *ити въ градѣ*. При известни случаи, употребен с винителен падеж, предлог *въ* има значение на "между нас", до колѣ *въ васъ вѣждъ* "докога ще бѣда между вас". Предлог *въ* се употребява и за означаване на време. Тогава той се свързва с винителен падеж – *въ тѣ днь* "в този ден". Много често се използва като глаголна представка, сравн. *вѣкопати*, *вѣчати* "започвам", *вѣкоренити*, *вѣмѣштати* и т. н. При глаголи с начална гласна предлогът-представка пази крайната съгласна *и*, на която е окончавал в доисторично време, сравн. *вѣнити*, *вѣнати*, *вѣноушити*.

Въз – доста рядък предлог в старобългарски. Означава "в замяна на, за": *приѡхомъ благодать въз благодать* "приехме благодат за благодат". Употребен като представка, той означава "нагоре" или подчертава началото на действие, напр. *възвигнѡти* "въздигам", *въздрасити* "израствам", *въздѣти* "издигам", *възбояти сѧ* "започвам да се боя", *възяхати* "поемам път", *възглаголати* "започвам да говоря".

До – има значение, както в новобългарски. Свързва се с родителен падеж. В редки случаи предлогът може да означава "срещу", "против" – аште *имаши чѣто до врага своѡго* "ако имаш нещо против своя враг". Употребява се и като глаголна представка, сравн. *доити*, *донести*, *домыслити*, *достати*.

За – употребява се с творителен, винителен и родителен падеж. Употребен с творителен падеж, той има пространствено значение и означава "зад" – за *всѣми стоѡ* "стоящ зад всички". С винителен падеж за може да подчертава причината. Тогава той се превежда с "поради, заради" – не *могшѡте прнстѡпнѡти къ нѡмоу за народѣ* "не можете да пристѣпят към него поради народа". С винителен падеж за може да означава още и обекта, в интереса на който се върши дадено действие – *пастырь доврѡ* *полагаѡтъ доушѡж своѡж за овѣца*. Употребен е родителен падеж, предлогът за означава време. Тая му употреба е доста рядка и се среща в адвербиализувани изрази като за *оутра*, за *прѡва*, за *рана*. Употребява ^се и като представка както при имена, така и при глаголи, напр. *заклати*, *закрыкати*, *затѣкнѡти*, *заграднѡти*, *заклати*, *заходѣ*, *залогѣ*, *замыслѣ*.

Из – свързва се само с родителен падеж. Изтъква изходната точка на дадено действие. Може да означава и материята – кръ-тъпъ не камене "пещера от камък". В най-старите ръкописи предлогът из се употребява без ерова гласна на края. Много разпространена е употребата на из като представка, напр. извести, изобличати, износити, изострити, издыханиѣ, излиха, издалеча.

Къ – употребява се само с дателен падеж. Образованите по този начин конструкции служат за замяна на стария дателен за цел. Най-чест е този предлог при глаголи за движение, като ити, грасти, тешти, пристѣпнѣти, а също така при обратити, решти, глаго-лати и т. н. В изрази като си болѣзнь нѣсть къ смърти "тази болест не е за умирање" предлогът къ подчертава пак целта. Среща се употреба на къ и в темпорално значение, напр. къ вечероу, къ оутроу, еже юсть къ сѣботѣ.

На – свързва се с местен и с винителен падеж. Предлогът има предимно пространствено значение и се свързва с винителен падеж при движение, а с местен падеж без движение, напр. на мѣстѣ, на селѣ, на трѣжиштѣхъ, но възиде на горѣ. Когато изразява посока, движение или отношение към лице, предлогът на на новобългарски се превежда със "срещу, против" – възстанѣтъ чѣда на родителѣ "ще възстанат децата срещу родителите", съвѣтъ сътвориша на исоуса "направиха съвещание против Исуса", рѣптаахъ на господина "роптаеха против господаря". Много са чести случаите, когато предлог на с винителен падеж означава цел – азъ на се роднѣхъ сѣ и на се придѣ "аз за това се родих и за това дойдох"; проповѣдахъ кръшениѣ на покааниѣ "проповядвахъ кръщение за покаяние". Предлог на може да означава понякога и време – бъдите оубо на всѣко врѣмѣ "бдете прочее във всяко време". Предлогът се употребява и като представка, ервн. настати, настояти, насѣгати, навѣкнѣти натѣкати.

Надѣ – употребява се с творителен и с винителен падеж (при движение). Има значение, както в новобългарски. При някои глаголи въпреки изразеното движение се явява с творителен падеж – равѣ югоже поставитѣ ꙗсъ надѣ домоу своимѣ. Като представка се употребява рядко.

О – употребява се с местен и винителен падеж. В конструкции с местен падеж може да има няколко значения. Ще подчертаем на първо място локалното му значение "около" – сѣдѣаше о немѣ народѣ "народът седеше около него". Може да има значение

и на 'за – о одежди чѣто сѣ печете "защо се грижете за облеклото", молнѣтъ сѣ о мнрѣ "моли се за света". Тези две значения са най-чести. На трето място ще поставим ония случаи, при които предлогът о с местен падеж изразява средство – не о хлѣбѣ ꙗдиноу поживетѣ чловѣкъ, нѣ о всѣмѣ глаголѣ исходаштимѣ из оустѣ божиихъ "не само чрез хляба ще живее човек, но и чрез всяка дума, която излиза от божията уста". В редки случаи предлог о в старобългарски може да има значението на предлог въ – прослави сѣ о немѣ "прослави се в него". С винителен падеж предлог о се употребява при глаголи за движение – да не кога прѣтъкнѣши о каменѣ ногѣ своѣхъ.

Об – представя вариант на предлог о и се употребява само с винителен падеж. Среща се рядко, като предлог с пространствено значение – народѣ иже стояхъ об онѣ полѣ моря "хората, които стояха на онази страна на морето". Употребява се и като представка: обити, обимати, облежати, обѣтъ (от об-вѣтъ), облакъ (от обв-лакѣ), обѣзати (от обѣзати).

Отъ – свързва се само с родителен падеж и има смисъл на отделяне, откъсване, отдалечаване. Както и в новобългарски, употребява се и за изразяване на деятеля при пасивни конструкции – посѣланѣ отъ вога. Може да бъде употребен и за изтъкване на материята – сътвори бичѣ отъ врѣви "направи бич от върви". Употребява се и като представка: отѣштѣтити, отѣштѣпити, отѣсѣкнѣти. Като представка при думи, които започват с гласна, отъ губи крайната си ерова гласна: отати, отимати, отити. Еровата гласна се губи и когато думата започва със съгласни р и к, напр. отрѣшити, отрочѣ, отврѣшити; понякога заедно с еровата гласна отпада и съгласна т, сравн. ошѣлъ (от отшѣлъ), окръвение (от откръ-вение), оудити (от отходити).

По – може да бъде свързан с винителен, местен и дателен падеж. Когато е употребен с местен падеж, предлогът има значение на "след, зад" – гради по мѣнѣ "ела след мене". С дателен падеж предлог по означава мястото, по повърхността на което се извършва дадено действие – ходѣ по морю "вървящ по морето". С дателен падеж по може да означава и образеца, мярката, според които се върши дадено нещо – по дѣломѣ же ихъ не творите "не вършете според техните дела". С винителен падеж по означава разпространение по различни посоки – по мѣста, по всѣ дѣни, по всѣя лѣта. В изразите по чѣто, по неже предлогът по подчертава

причината. Среща се и като представка: повести, повѣдѣти, позъ-вати, позърѣти и т. н.

При – употребява се само с местен падеж. Има пространствено значение, както в новобългарски – при езерѣ, при мори. Като представка: приходити, привлачити, пристѣпити, приставляти и т. н.

Прѣдъ – има значение както в новобългарски. Употребява се с творителен падеж (без движение) и с винителен падеж (при движение), напр. прѣдъ ангелы, прѣдъ мънож. Като представка: прѣдънти, прѣдъложити и т. н.

Съ – има двояко значение. Когато е употребен с творителен падеж, има значение, както в новобългарски, и служи за заместител на отмиращия асоциативен творителен: съ мънож, съ оучителемъ и т. н. Когато се употребява с родителен падеж, предлогът има значение на откъсване, отделяне – и се гласъ съ небесе "и ето глас от небето", сълѣзи съ кръста "сляз от кръста". Като представка може да се яви във вид на сън- или на сж-, напр. сънати, сънати, сжпржгъ, сжпръ "съперник, враг", сжсѣдъ.

Оу– употребява се само с родителен падеж. Има две значения. От една страна, означава предмета, при който нещо става, а, от друга, предмета, от който нещо се отделя, напр. стояше оу гроба "стоеше при гроба", но аште чѣсо просите оу отъца "ако молите нещо от бащата".

В старобългарски функция на предлози имат и някои наречия, по-голямата част от които са вкаменени стари падежи. Такива са:

Близъ – свързва се с родителен падеж, напр. близъ вѣси "близо до селото".

Вънѣ – свързва се с родителен падеж, напр. вънѣ града.

Дѣля или дѣльма – свързва се с родителен падеж и се поставя винаги след името. Има значение на "заради" – того дѣля.

Искръ – свързва се с родителен падеж. Има значение на "близо" – искръ вѣси "близо до селото".

Кромѣ – свързва се с родителен падеж. Има значение на "вън от" – да не послѣтъ кромѣ страны.

Прѣжде – свързва се с родителен падеж. Представя сравнителна степен на предлога прѣдъ и по значение не се отличава от него – прѣжде вѣкъ "преди вековете".

Ради или радъма – свързва се с родителен падеж и се поставя винаги след името. Има значение на "заради".

Развѣ – свързва се с родителен падеж. Има значение на "освен" – развѣ женѣ и дѣтеи.

Противѣж – свързва се с дателен падеж. Има значение на "срещу, против" – изидоша противѣж женихоу "излязоха срещу жениха".

Сквозѣ – свързва се с винителен падеж. Има значение на "през" – сквозѣ сѣдания "през посевите".

Междю – свързва се с творителен падеж и има значение, както в новобългарски.

§ 71. Съюзи

А – в много редки случаи в старобългарски има значение на съединителен съюз. Обикновено той се среща като съюз със слабо противопоставяне. На новобългарски или го оставяме неprevеден, или го превеждаме с "но" – жатва оубо мънога, а дѣлатель мало "жетвата е прочее голяма, а работниците са малко"; земля мимоидеть, а словеса моя не мимоиджтъ "земята ще изчезне, но моите думи не ще изчезнат".

Али – представя в същност комбинация от съюза а и въпросителната частица ли. Има същото значение, както съюз а – ины съпасе, али себе не можеть съпасти "други спаси, а себе си не може да спаси".

Аште – съюз при зависими въпросителни изречения. Превеждаме го на новобългарски с "дали" – въпросиша и глаголижште, аште достоитъ въ сжботж цѣлители "запитаха го, като казваха дали подобава да се лекува в събота". След относителни местоимения аште служи за изтъкване на неопределеност – иже аште съблазнить "ако някой съблазни". Редовна е употребата на аште в условни изречения – аште би вѣдѣлъ, бѣдѣлъ оубо би "да би знал, би бдял прочее".

Бо – съюз при обстоятелствени изречения за причина. Има енклитичен характер и се превежда на новобългарски със "защото". Негови варианти със същото значение, но със самостоятелно ударение са ибо и небонъ.

Да – един от най-важните и най-разпространени старобългарски съюзи с доста разнообразна функция. Употребява се в подчинени повелителни, целни и заключителни изречения – рѣци да камение се хлѣби бжджтъ "кажи тези камъни да станат хлябове", сънидъ съ небесе да не творж волж можм "слязох от небето, за да не върша моята воля"; толика бо сила бѣаше оучителя да и блждница

привлѣшти "толкова голяма бе силата на учителя, та и блудниците привлѣчаше". Освен това съюз да се употребява при повелителни изречения – да сватнтъ сѧ нма твою, да прнндеть цѣсарьствнѣ твою "да се свети името ти, да дойде царството ти".

Егда или вънегда – съюз в подчинени временни изречения, понякога придружен с частица же – приджтъ же дннѣ егда же отиметь сѧ отъ нихъ женихъ "ще дойдат дни, когато ще бъде отнет от тях женихът".

Зане или занеже – съюз при причинни изречения, който превеждаме с "понеже, защото": и авиѣ прозавѣ зане не имѣаше глѣбини земля "и веднага поникна, защото земята нямаше дълбочина".

И – най-обикновеният съединителен съюз в старобългарски. Както в новобългарски, тоя съюз може да има значение и на "също" – посѣла и того "изпрати също и него".

Иде – в същност наречие за място, но може да бъде употребено и като причинен съюз: како бждеть се иде мѣжа не знаѣ "как ще стане това, защото не познавам мѣж".

Имѣже – причинен съюз, сравн. не въдааше себе бѣ бѣрѣ ихъ имѣже самъ вѣдѣаше всѧ "не им се доверяваше, защото сам познаваше всички".

Ли – разделителен съюз: ли бо ѣдного възненавнднтъ ли ѣдного дрѣжитъ сѧ "защото или единия ще възненавиди, или към другия (единия) ще се привѣрже".

Любо – разделителен съюз: любо въ вѣторѣжъ любо въ третнѣжъ стражѣ приидеть "ще дойде било във втората, било в третата стража".

Отънелиже – съюз в приставни временни изречения: отънелиже вѣнидѣ не прѣста обლობызѣштѣ ногоу мою "откакто влязох, тя не е престанала да целува моите крака".

Поне или понеже – съюз при причинни изречения: всѣ длѣгъ твои отъпоустихъ тебѣ понеже оумоли мѧ "целия твой дълг ти простих, защото ме помоли".

Тѣмъ или тѣмѣже – причинен и заключителен съюз: тѣмѣже достоитъ въ сѣботѣ добро творити "затова подобава да се прави добро в събота".

Оубо – най-чест съюз при заключителни изречения: аште висте любилн мѧ възрадовали сѧ висте оубо "ако бихте ме обичали, бихте се зарадвали прочее".

Яко – старо наречие, което в старобългарски има широка употреба като съюз. Срещаме го в приставни допълнителни изречения: глаголѣж вамъ, яко содомлянемъ въ тѣ днѣ отъраднѣѣ вѣдетъ неже градуу томоу "казвам ви, че на содомляните ще бъде по-весело в този ден, отколкото на този град". Може да се употреби в изречения за сравнение: науочи ны молити сѧ, якоже иоанъ науочи оученикы свои "научи ни да се молим, както Йоан научи своите ученици". Честа е употребата на яко като причинен съюз: горе вамъ фарисѣомъ, яко любите прѣдъсѣданиѣ на сънмиштитѣ "горко на вас фарисеи, защото обичате да стоите начело в синагогите". Срещаме съюза яко и в заключителни изречения: и се трѣсѣ быстъ вели въ мори, яко покриватн сѧ кораблю вълнами "и ето стана голямо сътресение в морето, така че корабът се покриваше с вълни". Най-после яко може да бъде употребен и като съюз във временни изречения: и яко прѣста, рече етеръ отъ оученикъ юго "и когато престана, каза един от неговите ученици".

§ 72. Наречия

По-голямата част от старобългарските наречия са образувани било от местоименни корени, било от прилагателни и съществителни или пък представят падежни форми на предлози.

а) *Наречия от местоименни корени.* По своето образуване те представят по-архаичен пласт. Между тях се срещат обстоятелствени наречия за място, за време, за начин и за мярка.

Наречията за място се отличават с няколко вида окончания в зависимост от това, дали означават само място или и насоката на действието. Наречията с окончание -де отговарят на въпрос *где*. Такива са: тоужде (тоу) "тук", къде "где", иде идеже "где", съде "тук", овѣде "тук", онѣде "там", инѣде "на друго място", всѣде "навсякъде". Наречията с окончание -мо отговарят на въпрос *накъде*. Такива са: тамо "натам", камо "накъде", ямо "накъде", сѣмо "насам", овамо "насам", онамо "натам", инамо "натам", всѣмо "навсякъде (посока)". Наречията с окончание -ждоу -ждѣ отговарят на въпрос *откъде*. Такива са: тѣдоу, ѣдоу "откъде", сѣдоу, сѣдѣ, отъсѣдоу "от где", овѣдоу "оттам", онѣдоу "оттам", инѣдоу "оттам", всѣдоу, всѣдѣ "от всякъде", обождоу "от двете страни".

Наречията за време окончават на -гда: тѣгда или тогда, къгда или когда, югда, овѣгда или оногда, инѣгда или иногда, всегда.

Наречията за начин имат окончания -ако и -аче: тако, како, яко, якоже, ннако, всяко, снко, ъдннако, таче, яче, нначе, ъдиначе.

Наречията за мярка се отличават със своите разнообразни окончания: толь, толи, толъ, тольма "толкова"; коль, коли, колъ, кольми "колко"; ъль, ъли, ълъ, ъльма "колко(то) много".

б) *Наречия от именни основи.* Всички те представят вкаменели падежни форми на прилагателни, по-рядко на съществителни. Старият падеж доста често мъчно може да се уточни.

От формата за среден род на всяко прилагателно може да се образува наречие, напр. рано, скоро, горько, довро, тажько, кротъко и т. н. Чести са наречията от сравнителната степен на прилагателните за среден род, напр. доврѣю, скорѣю, влште, выше, ниже, дале, древле. Срещат се наречия с окончание -ѣ, които представят вероятно стар местен падеж, напр. горьцѣ, зълѣ, кротъцѣ, достоннѣ, мждрѣ, добрѣ. Доста голяма група образуват наречията с окончание -ѣ, напр. искрѣ "близо", ниць "ничком", выпрѣ "нагоре", вѣнезаапѣ, различѣ, израдѣ "изрядно", отънждѣ "напълно", жтрѣ "вътре", послѣдѣ. Покрай тях се срещат и наречия с окончание -ѣ, напр. близѣ, низѣ, протнвѣ. От прилагателните с окончание -ѣскѣ се образуват наречия на -ѣскы: вражѣскы, мжжѣскы, грѣчѣскы. По-ряд-ко е окончание -ѣ се образуват наречия от други прилагателни: пакы, малы, прѣкы.

При наречията от съществителни имена доста ясно личи съответната падежна форма. Най-чести са наречията от стар местен падеж на имената от мъжки и женски род: зимѣ, оутрѣ, трѣбѣ, горѣ, вѣнѣ. Срещат се наречия от местен падеж на имена със стара основа на кратко -ѣ домоу, врѣхоу, низоу, долоу. Срещат се също така наречия от местен падеж на имена със стари i-основи: лани, послѣди, зади, прѣди. Различни стари падежни форми на съществителни се оглеждат в наречията дома, вѣчера, междоу, ъдѣва.

§ 73. Съгласуване

Във връзка с тая най-съществена черта на синтаксиса, КОЯТО в старобългарски е прокарана най-последователно, ще отбележим едно отклонение, което продължава да е типично и за синтаксиса на съвременния български език. Сборните съществителни, като народѣ, вратѣ, градѣ (сборът на неговите жители), дружина, каменнѣ и т. н., и когато са употребени в единствено число, могат съобразно със своето значение да бъдат придружени от глаголи в множествено число, напр. и се въсь градѣ изидѣ противѣ исоусови "и ето целият град излязоха срещу Исуса"; въпрашаахѣ же ѣго дружина ѣмоу "неговата дружина го питаха"; въсь же народѣ събѣравѣ са стояхѣ позороужште "целият народ, като се събра, стоеше, гледайки".

§ 74. Безлични изречения

Обикновено безличните изречения със сказуемо в 3. л. ед. ч. изразяват природни явления. В старобългарски такива безлични изречения почти липсват, тъй като църковното съдържание на старобългарските текстове не е предлагало възможности те да се проявят. Можем да отбележим следния случай: поздѣ бысть "стана късно". Най-типичните безлични фрази в старобългарски се образуват с аористната форма высть за 3. л. ед. ч. на помощния глагол быти. Те означават "стана, случи се" и обикновено служат за въвеждане към описвани събития, напр. бысть ѣгда съконъча исоусъ въсь словеса си "случи се, когато Исус привърши всички тези слова". Като безлични изречения могат да се окачествят няколко редки фрази в старобългарските паметници с глаголи, изразяващи душевни състояния. Глаголите обикновено са

придружени с дателни форми на личните местоимения, напр. не ли ти тажъко; нѣ ли ти печально; мънить ми сл. По-чести са в старобългарски език изреченията с неопределен подлог, напр. слышас-те, яко речено бысть древньимъ "слушали сте, че беше казано на древните"; тако бо писано юсть "така бе писано"; възмѣритъ са вамъ "ще ви се възмери".

§ 75. Отрицание

Отрицанието се изразява в старобългарски чрез проклитичната отрицателна частица не, която може да се отнася било към глагола, било към друга някоя част на изречението, напр. аште не творѣж дѣль "ако не правя дела"; мене не въсегда имате "не винаги ще ме имате". Отрицателната частица не се среща и в изречения, в които са употребени отрицателни местоимения или наречия като никътоже, ничътоже, никъдеже, никакоже и т. н., сравни не оуслышитъ никътоже гласа юго "не ще чуе никой неговия глас"; не ѡсомъ ничъсоже "не уловихме нищо"; бога никътоже не видѣ "Бога никой не видя" и т. н. Това е така нареченото двойно отрицание, което остава съществен белег на синтаксиса на българския език през цялата негова история. В редки случаи под влияние на гръцките оригинали двойното отрицание в старобългарски е отбъгнато. Като самостоятелна отрицателна частица в старобългарски се употребява частицата ни, сравн. бѣди же слово ваше ен ен и ни ни "нека бъде вашата дума *да да* и *не не*". Частицата ни се употребява и за засилване на отрицанието: ни мене вѣсте ни отъца моюго. Най-често тя свързва две или повече отрицателни изречения, напр. како не сѣжтъ ни жьнжтъ ни събиражтъ "как нито сеят, ни жьнат, ни събират".

§ 76. Подбудителни изречения

Образуват се с помощта на повелителните форми на глаголите. Типични за старобългарски език са някои немного разпространени начини за по-меко изразяване на отрицателната заповед. Те се осъществяват чрез отрицателните повелителни форми не дѣи, не дѣите, които имат значение на "остави, позволи, не забранявай". Отрицателните глаголни форми се свързват с пре-

ки допълнения в родителен падеж, сравн. не дѣи ѡ "остави я"; не дѣите дѣтии прихидити къ мънѣ "оставете децата да дойдат при мене"; не дѣите юго ити "оставете го да си върви"; не дѣнте снхъ ити "оставете тези да си вървят". В редки случаи отрицателните форми предхождат обикновена повелителна форма, като ѣ придават по-меко звучене, напр. не дѣите да видимъ "оставете да видим".

По-малко са в старобългарски език случаите, когато по-меката заповед се постига по описателен начин с помощта на отрицателните глаголни форми не мози, не мозѣте, свързани редовно с инфинитивните форми на глаголите, напр. не мози не вѣровати; не мози оубо никътоже съ лъстиж прити; не мози оубо никътоже зѣла оума имѣти. По-късно отрицателните глаголни форми *недей*, *недейте* – *немой* (не мози), *немойте* (не мозѣте) получават широко разпространение в български език.

Много малко са примерите в старобългарските паметници, при които се употребяват допълнителни глаголни форми за по-деликатно изразяване на пряката заповед. Сравни напр. следния случай: рачи юмоу рештн.

В редки случаи пожеланието може да се изрази чрез инфинитивна форма на глагола, напр. азъ же глаголѣж вамъ, не клати са камъ "аз ви казвам, не се кълнете".

В изречения, в които се дава израз на някакво пожелание, се употребяват частиците яроу и юша с условно наклонение на глаголите, напр. яроу н того да быхъ не вѣдѣль "дано и тоя да не бих знал"; юша и сице не бесѣдоужтъ "дано да не говорят така".

§ 77. Екзистенциални изречения

В изреченията, в които се потвърждава или отрича съществуването на нещо, в старобългарски се използват формите на глагола витн, напр. въ иероусалимѣ юсть мѣсто, идеже кланяти са подобаеътъ "в Ерусалим има място, където подобава да се кланяме"; нѣстъ истини въ немъ "няма истина в него"; чловѣкъ вѣ домовитъ "имаше човек домакин"; вѣ же трѣвла мънога на мѣстъ "имаше много трева на мястото"; вѣ тоу чловѣкъ соухж ржкж имы "имаше там човек с изсъхнала ръка". В старобългарски единични са случаите, когато в екзистенциални изречения е употребена без-

лична форма за 3. л. ед. ч. на глагола имѣти: трети се днь иматъ дньсь "ето три дни има до днес". Това са конструкции, които напълно се покриват с новобългарските екзистенциални изречения, в които се употребява безлична форма *има – няма*.

§ 78. Въпросителни изречения

Както в новобългарски, така и в старобългарски въпросителните изречения се въвеждат от въпросителни местоимения или въпросителни наречия, напр. кѣто тебе иштеть оубити; кою оубо ты творинши знаменью; котории же оубо паче възлюбить юго; чѣто сътворнмъ да дѣлаимъ дѣла божия; кѣде юсть вѣра ваша; отъ кѣдоу сынъ юмоу юсть; како не разоумѣете. Въпросителната форма може и да не стои в началото на фразата: крыштениею иоаново отъ кѣдоу вѣ.

Въпросителната частица ли е неизбежна при преките и при реторичните въпроси: видиши ли сиѣж женѣ; не мочи ли дастъ вамъ законъ; не съ ли юсть исоусъ; не рѣхъ ли ти; нѣсте ли чьлн николнже. Въпросителната частица ли стои при думата, която носи логичното ударение в изречението.

Въпросите, при които се очаква утвърдителен отговор, в старобългарски започват с въпросителната частица юда "нима", напр. юда можеть слѣпъць слѣпъца водити "нима може слепец да води слепеца"; юда ты болей юси отъца нашего аврама "нима си по-голям от нашия отец Аврам"; юда можеть вѣторнцѣж вѣлѣсти вѣ чрѣво матере своѣж и родити са "нима може повторно да влезе в утробата на майка си и да се роди".

§ 79. Подлог

В старобългарски служба на подлог може да изпълнява не само съществително име, но и почти всяка друга част на речта – прилагателно, местоимение, причастие, числително. Тази особеност характеризира българския език в цялото негово развитие и е типична и за неговия съвременен синтаксис. Ще илюстрираме казаното с няколко подходящи примера. Подлог-съществително (включително с лични имена): пакы архиереи въпроси и глагола юмоу; исоусъ же испльньнъ доуха свѣта възврати са отъ иордана. Под-

лог-прилагателно: глагола къ немоу влаженын. Подлог-причастие: се прѣдажн ма прнвлнжн са. Подлог-числително: юдннъ же отъ ннхъ, вндѣвъ, яко нсцѣлѣ възвратн са. И в старобългарски, както в новобългарски, личното местоимение-подлог обикновено се изпуска: оузърѣша нсоуса х^д^шта по морю. То се явява, само когато има нужда от специално подчертаване, напр. онъ же глагола нмъ: азъ юсмъ, не вонте са. В редки случаи в старобългарски функция на подлог може да изпълнява и инфинитивната форма, схваната като изразителка на глаголно действие, напр. нѣстъ мьнѣ сего дати "даването на това нещо не е мое задължение".

§ 80. Сказуемо

И в старобългарски език простото глаголно сказуемо се образува от личните глаголи. Най-обикновеният тип от съставно именно сказуемо представя съчетание от личните форми на помощния глагол выти със съществително или прилагателно, напр. ибо азъ чловѣкъ юсмъ; съ юсть вѣ истинѣ пророкъ; яко сынъ чловѣчьскыи юсть; иоанъ пророкъ вѣ; вы юсте соль земи; онъ вѣ свѣтильникъ гора и свѣта; вѣсе тѣло твоѣ свѣтло бѣдетъ; сѣдъ мои правѣднъ юсть; нѣсмъ достоинъ; сынъ твои живъ юсть.

Много характерни за старобългарски език са именните сказуеми, които покрай форма от помощния глагол выти съдържат и сегашни деятелни причастия, напр. ннъ юсть съвѣдѣтельствуюжи о мьнѣ; вѣ же съ ними петръ стоѣ и грѣж са; вѣаше вѣда; вѣди область имы; бѣ же оуча вѣ црькъве; вѣахъ сѣдаште фарисеи; вѣсѣмъ вѣ съньмиштн очи вѣашете зрѣшти на нь; вѣ во желаж отъ мьногъ врѣмень видѣти; азъ юсмъ глагола съ товож.

Сказуемното име в старобългарски стои в именителен падеж. Сравни приведените по-горе примери. Има обаче известни данни, от които се вижда, че понякога сказуемното име е било поставяно в творителен падеж. Това е така нареченият творите-лен предикативен. Сравни следния старобългарски пример: дѣвож бо бѣ ева "Ева бе девица"; не бѣди никѣтоже юдож "никой да не бѣде Юда". В по-късни преписи на съчинения, възникнали в старобългарския период, се откриха такива случаи в значителен брой. Някои от тях се откриха в преписи на Йоан Екзархови съчинения.

§ 81. Сложни съчинени изречения

Синтактичното свързване на самостоятелни изречения и в старобългарски език става най-често със съюз и: дънь вѣ параскевѣги и сѣбота свитааше "денят бе петък и събота настъпваше (проблясваше)"; отъци наши вѣ горѣ сеи поклониша сѧ и вы глаголюете яко бѣ юросалимѣ юсть мѣсто идеже кланяти сѧ подобають "нашите отци се поклониха в тази планина и вие казвате, че в Ерусалим има място, където подобава да се кланяме"; отворзе сѧ небо и съниде доухъ свѣтлыи тѣлесныи мѣ зракомъ "отвори се небето и Светият Дух слезе в телесен вид". По-рядко в същата функция се среща и съюз ти. Той е характерен за източните старобългарски паметници. Среща се доста често и в съчиненията на писателите от Преславската школа. Примери: ни видаште видите ти без оума гнѣваете сѧ на младеништа "виждащи не виждате и напразно се гневите на младенците"; да тамо придѣ ти овѣшж сѧ выи твоѣи "да дойда там и да увисна на твоята шия"; приде невѣстѣникъ ти овы готовы съ нимъ вѣидоша, овы же вѣнѣ затворншѧ сѧ "дойде младоженецът и онези, които бяха готови, влязоха с него, а другите бяха заключени вѣн". Отрицателните изречения се свързват с помощта на отрицателната частица ни, напр. не можеть дрѣво добро плодъ зѣлъ творити, ни дрѣво зѣло плодъ добръ творити; не отъ тръния во чешжтъ смокъвн, ни отъ кѣпины грозда овѣмляжтъ. Безсъюзни (асидентични) свързвания в старобългарските паметници има малко, сравн. оуготоваите пѣтъ господнь, правы творите стѣза юго "пригответе пѣтя Господен, правете прави пѣтеките му".

§ 82. Сложни разделителни изречения

Като съюзи при сложните разделителни изречения се използват лн, нлн, напр. чѣто хоштеть да юмоу заколѣжтъ, козж ли или волъ или пѣтнѣж; кѣи коупѣ болни юсть плѣвѣныи ли или пѣшеничѣныи; воювода рече ровѣ ли юси или свободѣ; кръштеньѣ иоаново отъ кѣдоу вѣ, съ небесе ли, или от чловѣкъ.

§ 83. Сложни противопоставителни изречения

При този тип изречения в старобългарски се използват доста разнообразни съюзи. Най-силно противопоставяне се постига

чрез съюза нѣ, напр. не многоглаголите, нѣ оутро пристѣпивѣше жърѣте богомъ "не говорете много, но утре, като пристѣпите, принесете жертва на боговете"; нѣстѣ оумрѣла, нѣ съпить "не е умряла, но спи". На второ място ще споменем за съюза а, който се отличава със слаба адверзативност, напр. лице небеси оумѣете расжждати, а знамения врѣменемъ не можете "образа на небето умеете да обсъдите, а знаменията на времето не можете"; прѣданыи бо исоусъ вѣсь миръ съпасе, а предавын юго июда доушж свож погоуби "предаденият Исус спаси целия свят, а предалият го Юда погуби своята душа". Чрез присъединяване на частица ли към съюза а се получава нов съюз али, на който от страна на някои учени не се признават права на самостоятелност, напр. ины съпасе, али себе не можеть съпасти. Срещаме и съюз обаче: неволя бо юсть прити сканѣдаломъ, обаче горѣ чловѣкоу томоу "трябва да дойдат съблазни, обаче горко на тоя човек". Най-чест е съюз же, но той се отличава с най-слаба адверзативност: бѣаше бо ти лице блѣдо видимо, ныня же пакы свѣтло акы слѣнце "лицето ти изглеждаше бледо, а сега пак е светло като слънце".

§ 84. Сложни заключителни изречения

Като заключителни съюзи в старобългарски се употребяват местоименните изрази тѣмъже, того ради, сего ради, напр. коупншѧ имѣ село скѣждельниково вѣ погрѣбаниѣ странѣныи мѣ, тѣмъже нарече сѧ село то село кръве; иоанъ... вѣскръсе отъ мрѣтвѣныхъ н сего ради силы дѣжтъ сѧ о немъ; на польжж овѣштѣжж вѣсе творишѧ, того ради небо пришшѧ. Понякога заключителните съюзи са били засилвани с оубо, напр. азъ сего жития не трѣбоуж... прѣходитъ бо и николи прѣбывають, да оубо того ради николиже не отѣврѣжж сѧ господа моѣго "аз не се нуждая от този живот... преминава и никога не остава, тъй че никога не ще отхвърля моя Бог".

§ 85. Сложни определителни изречения

Както в новобългарски, така и в старобългарски подчинените определителни изречения се въвеждат с относителни местоимения или с относителни наречия, сравни никътоже юсть, иже оставить домъ; благовѣштажж вамъ радость велижж, яже бѣдетъ вѣсьмъ

людемъ; бждеть бо тогда скръбъ велия, якаже нѣсть отъ начала всѣго мира; не съкрывайте себѣ съкровишта на земи, идеже чръвь и тыля тылить; възвратѣ сѧ въ храмъ мои, отъждоуже изидѣ. Заслужават отбелязване така наречените подложни определителни изречения, особено ония от тях, които нямат много ясно изразен подлог в главното изречение, сравни иже вы прииметь, ма приємлетъ; иже не прииметь кръста своего... нѣсть мене достоинъ. Неопределеността на подлога много често бива подчертана чрез прибавка на аште или на неопределеното местоимение колиждо: иже во аште Хоштеть доушѣ своѣ съпасти, погоубить ѿ; иже колиждо прииметь таково юдино въ има мое, мене приємлетъ. При главни изречения, които съдържат само безлични изрази като извѣстно юсть, добръе юсть и т. н., подчинените определителни изречения се свързват чрез яко, аште ви, да, напр. извѣстно бо въ людемъ, яко иоанъ пророкъ бѣ; оунѣе бо ти юсть да погыбнетъ юдинъ оудъ твонхъ; оунѣе юмоу би было аште би камень жрьновныи възложенъ на шыѣ юго.

§ 86. Сложни обстоятелствени изречения

За цел. Въвеждат се със съюз да и глаголна форма било в изявително, било в условно наклонение, напр. привѣсѧ къ нему дѣти да рѣцѣ възложитъ на нѧ; дрѣжаахъ и да ви не ошълъ отъ нихъ. Подчинените изречения за цел с индикативна форма на глагола преобладават в старобългарски. Съюзът да се удължава в да не при отрицателни конструкции, напр. не осждаите, да не осждени бждете. Съюзът може да приеме и вид яко да обикновено при подчинени изречения за цел, при които прозира и консеквативен смисъл.

За място. Подчинените изречения за място в старобългарски се свързват с главното изречение със съюзи, които в същност са наречия за място, напр. иде, идеже, ямо, ѿдоуже, къде, кждѣже и др. Сравни следните старобългарски изречения: идоста на мѣсто то, идеже нечъстиви вльсви мѣчаахъ кръстияны; идѣ по тебѣ яможе колиждо идеши; събираѣ, кждоуже не расточивъ; сымъ чловѣчьскыи не иматъ къде подѣклонити главы; не вѣдѣаше отъ кждоу юсть.

За време. Свързват се с голям брой съюзи-наречия като югда, вънегда, донелиже, дондеже, дондеже, отънелиже, прѣжде даже, яко. Привеждаме няколко примера: югда же прѣдаѣтъ вы, не пыцѣте сѧ

како ли чѣто възглаголите; и яко поздѣ высть, исхождааше вѣнъ отъ града; еда можѣтъ сынове врачьнии плакати сѧ, дондеже съ ними юсть женихъ; кънегда о семь вога моляше въсхытн сѧ розоумомъ въ скатѣѣ биелеемъ; си же отънелиже вѣнидѣ не прѣста облобызаѣшти ногу мою; прѣжде даже кокотъ не възгласитъ, три крѣты отъврѣжеши сѧ мене.

За причина. Подчинените изречения за причина се свързват с главното чрез доста голям брой съюзи. Тук ще изброим следните: зане - занеже, понеже, во, нко, нде, нжде, юлма. Причинна функция не е чужда и на съюза яко. Ще приведем няколко по-типични изречения: хотѧ и оубити оувоя сѧ народа, зане яко пророка имѣахъ и "като искаше да го убие, уплаши се от народа, защото го имаха за пророк"; недостойно юсть възложити юго (среброто) къ карканѣ, понеже цѣна кръве юсть "не е достойно да се вложи среброто в църковния ковчег, защото цената му е от кръв"; стояхъ же раби и слоугы огнь сътворьше, яко зима бѣ "стояха робите и слугите, като направиха огън, защото бе зима"; како бждеть се, иде мѣжа не знаѣ "как ще стане това, защото не познавам мѣж".

За начин. Подчинените изречения за начин се въвеждат чрез съюзите яко – якоже и неговия вариант акы, напр. и отъпусти намъ длѣгы наша, яко и мы отъпоуштаѣмъ длѣжъникомъ нашимъ "опрости ни длѣговете, както ние ги опрощаваме на нашите длѣжници"; молаште сѧ не лихо глаголите, якоже н ѡзычьници "когато се молите, не говорете прекомерно, както езичниците". Тѣй като изреченията съдържат смисъл на сравнение, в главното изречение може да фигурира наречие тако, сравни якоже хоштеши, тако вѣроуи.

УПОТРЕБА НА ПАДЕЖИТЕ

§ 87. Родителен падеж

В старобългарски родителният падеж има доста разнообразни функции. Той може да стои както при имена, така и при глаголи. Във втория случай той често изпълнява функциите на стария аблатив (отделителен падеж), който се е загубил в славянските езици. Ще разгледаме по-важните особености в употребата на родителен падеж.

а) *Частичен или партитивен родителен.* Означава част от цялото. Среща се при съществителни, които означават някакво количество, при числителни, при местоимения и при количествени наречия: множество рыбъ; ядъшиихъ же бѣаше мжжъ пать тысаштъ; кѣто ихъ; дадите ми волж мало дънии.

б) *Родителен за притежание.* Господъ домоу "господарят на къщата"; приближи са къ вратомъ града; да видатъ чоудеса бога моѣго. Родителният падеж за притежание е ограничен значително в старобългарски от прилагателни притежателни, употребата на които е била по-свойствена за славянските езици: оученици иоанови вм. оученици иоана; придеть благодать христосова по всѣи земли вм. благодать христоса; блажени слышаштеи слово божиѣ вм. слово бога.

в) *Родителен при отрицание.* В основата си той е частичен родителен. Привеждаме няколко примера: об ношть троуждые са не ѡхомъ ничѣсоже "като се мѣчихме цяла нош, не уловихме ни що"; нн носите вѣлагалишта, ни врѣтишта, ни сапогъ и никогоже на пѣти не цѣлоуите "не носете ни кесия, ни торба и никого не поздравявайте на пътя"; имене ли не иматъ богъ "няма ли име Бог". Отклоненията в старобългарските текстове са малко и се дължат на влияние от страна на гръцките оригинали, напр. не скривайте севѣ съкровишта (вин. пад. мн. ч.) вм. съкровишть; да не кожда прѣтъкнеши о каменъ ногж скожъ вм. ноги своѣмъ.

г) *Родителен вм. винителен при одушевени предмети.* Появил се е най-рано при имената от мъжки род със стара о-основа. По-късно е засегнал прилагателните и причастията от мъжки род, а също така и местоименията. В отделни случаи се явява и при имената от женски род на i- и г-основи. Обикновено формите за родителен падеж вм. винителен при наименования на живи същества се наричат родително-винителни. Тяхното възникване се дължи на необходимостта да се разграничи винителната форма на имената за живи същества о-основи от именителната, с която е съвпаднала в резултат на фонетични развития. Примери: видѣвъ исоуса паде ниць; славляахж бога; оузърѣ мѣтаря; еда можеть слѣпъць слѣпъца водити; и возвращатьше са въ домъ послании обрѣтж болаштааго раба ицѣлѣвъша. Родително-винителната форма се среща и при неодушевени предмети, когато те са бивали персонифицирани, напр. молитвж сътворж за вы и за всѣго рода кръстияньска; обличить

мира о грѣсъ; вѣроуите въ свѣта. Възникването на родително-винителните форми е било късно явление, което в старобългарски не е успяло да се настани напълно. В паметниците се срещат доста отклонения, напр. призови мжжъ твои вм. мжжа твоѣго; прнвѣса чловѣкъ нѣмъ вм. чловѣка нѣма.

д) *Родителен при сравнителна степен.* В основата си той е свързан с изчезнал аблатив (отделителен падеж). В родителен падеж се поставя предметът, от който се изхожда, за да се придаде на друг предмет известно качество в по-висока степен, напр. мѣнозѣхъ пътиць соулѣиши юсте вы "вие сте по-добри от много птици"; доуша во больши юсть пишта и тѣло одежда "защото душата е по-добра от храната и тялото от дрехата"; ина больши сихъ сътворж "ще направя други неща, по-големи от тези"; кѣто ихъ ваштъи би билъ "кой от тях би бил по-голям".

е) *Родителен при супин.* Сынъ во чловѣчьскыи нѣсть пришълъ доушъ чловѣчьскъ погоувить нѣ съпасть; ндетъ ловнть рывъ; приде пролнтъ кръве своѣмъ; изиде сѣать сѣмене своѣго.

ж) *Приглаголен родителен.* Среща се много често. При някои глаголи той има партитивно значение, при други аблативно (отделително). Доста често обаче вместо родителен при едни и същи глаголи се явява винителен падеж. Родителен с партитивно значение имаме при следните глаголи: вѣкоусити, дати, имѣти, исплнѣнѣти, напоити, зърѣти, слышити, съмотрити, посѣтити, прикосижѣти са, насытити са. По-особен смисъл има родителният падеж при глаголи, които означават желание, стремж. Такъв родителен се среща при глаголите алкати, искати, хотѣти, желѣти, чаяти, жѣдати, просити. Аблативно значение родителният падеж има при глаголите вѣжати, грѣшити, клонити са, простнѣти, потанѣти, разлжчнѣти, своводнѣти, храннѣти. Ще приведем няколко примера: вѣкоуси вина вивѣшааго отъ воды; дасть имъ живота вѣчнааго; напоиши ны слезъ; овѣца мож гласа моѣго слоушажтъ; съмотрите вранъ; знаменѣи иштеть; напоиша ма оцѣта; еда чѣсо лишѣни бысте; бѣдъ свобождѣни быша.

з) *Родителен за време.* Не се среща много често: съвъраша са мѣсца мая; мѣсца шѣстааго... въ дъни вѣнегда са родн влажѣныи мжченикъ.

и) *Родителен при прилагателни*. Този вид родителен не е така чест в старобългарски език, както в някои други индоевропейски езици. Среща се обикновено при прилагателните плънъ и достонъ, напр. и се мъжъ исплънъ прокаженъ; достоинъ бо юсть дѣлатель мѣзды своѣмъ "работникът е достоен за своята награда".

§ 88. Дателен падеж

Това е падежът на косвеното допълнение. Неговата употреба е предимно при глаголна, защото означава обекта, към който е насочено или за който е предопределено действието. Доста често дателният падеж е придружен от предлог къ.

а) *Приглаголен дателен*. Среща се при глагола дати и неговите производни отъдати, продати, прѣдати, въдати, въздати. Среща се по-нататък при глаголите глаголати, решти, молнти, повѣдѣти, овѣштати, отъвѣштати. Доста често при изброените глаголи се явява и предлог къ, напр. рече къ нему. Редовен е дателният падеж и при всички останали глаголи, които означават предопределеност на действието за някого или за нещо. А такива са голяма част от глаголите в старобългарски език, напр. глаголи с основно значение "помагам", "работя" (някому), "служи", "радвам се", "досаждам" и т. н. За разлика от новобългарски, с дателен падеж в старобългарски се свързват глаголите поносити "осъждам, хуля", сждити, послѣдовати, съжалити. Глаголът оучити, когато се касае за предмети, се употребява с дателен падеж, напр. ть вы научитъ всемоу. И при глагола хотѣти в по-старите паметници се явява дателен падеж, напр. милостыии хоштъ, а не жрътвѣ. По-късно този глагол се употребява с винителен падеж. При глаголи, които означават насоката, движението към даден обект, най-често се явява предлог къ, напр. пристъпи къ исоусови. Много по-редки са безпредложните конструкции, напр. идетъ тебѣ.

б) *Дателен притежателен*. В старобългарски той е доста чест и съперничи на родителния падеж за притежание, напр. друугъ мытаремъ и грѣшьникомъ; храмъ молнтвѣ; се прѣдають са сынъ чловѣчьскыи въ ржцѣ грѣшьникомъ; старѣишины людъмъ. Доста чест е при енклитичните форми на личното и анафоричното местоимение, напр. кѣто юсть искрънии ми "кой е моят близен";

бѣжатъ отъ лица юмоу; друугъ ми приде; ослѣпи имъ очи; възложи на нѣж ржкж си; възложиша на глввж юмоу.

в) *Дателен самостоятелен*. Когато дадено причастие не е свързано нито с подлога, нито с допълнението на сказуемото, тогава то се поставя в дателен падеж. В същия падеж се поставя и неговият подлог (съществително, по-често местоимение), който е различен от подлога на изречението. На дателния самостоятелен в старобългарски в гръцки език отговаря родителен самостоятелен, а в латински самостоятелен аблатив. Чрез дателен самостоятелен обикновено се изразяват временни отношения. Когато действието, изразено в причастиято, става едновременно с действието на глагола в изречението, тогава се явяват сегашни причастия, напр. еште юмоу глагольшшоу приде юдинъ отъ архисинагогъ; сжшшоу петрови низоу на дворѣ, приде юдина отъ равныи архііеревовъ; высть же належашшоу юмъ народоу, да бж слышали слово божию, и ть бѣ стож прн езерѣ. Когато действието, изразено в причастиято, е станало преди действието на глагола, тогава се явява минало причастие, напр. пришѣдъшоу же народоу къ нему бси дивляхж са; и авью молитвж сътворивъшоу юмоу съниде огнь съ небесе; вечероу же вывъшоу начаша пѣти псалмъ.

г) *Дателен с инфинитив*. Не особено честа конструкция в старобългарски. В дателен падеж се поставя граматическият субект на някоя инфинитивна форма, напр. тржсъ вели высть в мори, яко покрывати са кораблю влънами; глагольшште... не выти въскрѣшению. При быти се явява понякога предикативно страдателно причастие с дателен падеж, напр. подобають сыноу чловѣчьскомуу много пострадади несеноу быти ангелы.

д) *Дателен при прилагателни*. Той е по-чест, отколкото родителният падеж при прилагателни. Употребява се при следните прилагателни: подобънъ, тъчънъ, равънъ, оугодънъ, повинънъ, съобразънъ, напр. повинънъ юсть вѣчьномуу сждоу; равънъ... богу; съобразънъ отъцоу. И прилагателното достоинъ освен с родителен падеж може да се яви с дателен падеж, сравни достоинъ покаянню.

§ 89. Винителен падеж

Като падеж на прякото допълнение, на обекта, който изцяло се засяга от глаголното действие, винителният падеж има почти

изключително приглаголна употреба. За разлика от новобългарски, във винителен падеж в старобългарски се поставя обектът на глаголите благодарити и връждити, напр. благодарѣ ти "благодаря ти"; нищоже васъ не връждитъ "нищо на вас не вреди". Пряко допълнение във винителен падеж в старобългарски изисква и глаголът благоволити, напр. тогда благоволиши жрътвѣ.

а) *Втори винителен*. Среца се рядко в старобългарски, напр. сътвориѣ ка ловѣца чловѣкомъ; немошътно юсть поставити юго попа; симона югоже именована петра. Този втори винителен падеж в много славянски езици е изместен от творителен падеж.

б) *Винителен за време*. Представя доста чест обрат в старо български, напр. глаголалхъ же, нъ не въ праздникъ; въ то врѣмѣ; пришьдъшоу юмоу вечеръ; оубиждъ и и третъи днь въстанетъ; съ вами юсмъ всѣ дни.

в) *Приименен винителен*. Среца се при отглаголни съществителни, които служат за заместници на инфинитивни форми от преходни глаголи, напр. по приждити ми отъ бога великыи даръ.

§ 90. Творителен падеж

Има разнообразни функции. От неговото основно значение на изразител на оръдието, чрез което се извършва действието, развили са се: асоциативният творителен, творителен за начин, за причина и за качество. Освен това чрез творителен се изразява и деятелят при пасивни конструкции. С творителен падеж се свързват и ред глаголи.

а) *Творителен оръден*: жидове камениемъ бияхъ господа; кръвьѣж юго очистнмъ сѣ; вы красоуете сѣ златомъ, азъ же кръстомъ; въстръ-заахъ оученици юго класы и ядѣхъ истираѣште рѣжама; именемъ моимъ вѣсы ижденжтъ.

б) *Асоциативен творителен*. Почти редовно е придружен е предлог съ, напр. по чьто съ мытари и грѣшники ясть и пьеть. Случаите без предлог са рядкост: радокаш сѣ всѣмъ домомъ.

в) *Творителен за причина*: азъ же съде гладомъ гиблѣж; не можаахъ весѣдовати къ немуо народомъ.

г) *Творителен за начин*: съниде доухъ сватыйи тѣлеснымъ зракомъ; свѣтломъ лицемъ отъвѣштавъ рече; юдинѣмъ гласомъ рѣша;

повелѣ воєвода... въ скорѣ съмрътъѣж погоубити и; кръвь течааше рѣжами; излѣзе мрътвыи съвзанама рѣжама.

д) *Творителен за качество*: и бѣ на сънмиштитъ чловѣкъ нечистомъ доухомъ; кроткъ и безълобы бѣаше и рѣчиѣж простоѣж.

е) *Творителен падеж за изразяване на деятеля при пасивни конструкции*: Тогда Исоусъ възведенъ высть доухомъ въ поустыниѣ; азъ трѣбоуѣж тобоѣж кръстити сѣ.

§ 91. Местен падеж

Означава мястото, гдето става действието. Употребява се само с предлози. Безпредложна употреба на местен падеж се среща при глаголи с представка при-: привазашъ сватааго джбѣ соусъ аворовѣ; прилѣпи сѣ юдиномъ отъ житель.

§ 92. Звателен падеж

Звателният падеж, който в същност е само звателна форма и не изтъква никакво отношение на думите в изречението, се употребява в старобългарски редовно. Отклоненията, които се наблюдават на места, се тълкуват като влияние на гръцките оригинали. Напр. срещат се звателни форми без типично звателно окончание при собствени имена от чужд произход: марѣта, ѳома. В своята именителна форма се явяват понякога някои съществителни и прилагателни, употребени като приложение към звателни форми, напр. господи, помощъниче мои, избавитель мои; господи, богъ мои; радоуи сѣ, цѣсарю иудеискъ; авва отъць, всѣя възможъна тебѣ сжтъ.